શ્રીભાગવત મહાપુરાણ

પ્રકાશક : શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, માંડવી. (કચ્છ)

ષષ્ઠસ્કંધ-પુષ્ટિલીલા

ષષ્ઠસ્કંધ-પુષ્ટિલીલા 1
પહેલું નામ પ્રકરણ 6
અધ્યાય 1 અજામિલનું આખ્યાન 6
અધ્યાય 2 નામનો મહિમા 12
અધ્યાય 3 યમરાજાએ કહેલો સિદ્ધાન્ત 17
પ્રકરણ 2જું-રૂપનિરૂપણ 20
અધ્યાય 4 હંસગુહ્યસ્તોત્રથી ભગવાનની સ્તુતિ 20
અધ્યાય 5 દક્ષપુત્રોનો આનન્દ અને નારદજીને દક્ષે આપેલો શાપ 25
અધ્યાય 6 દક્ષની ક્ધયાઓઉપર પ્રસાદ અને વિશ્વરૂપનો જન્મ 29
અધ્યાય 7 વિશ્વરૂપ ઉપર ભગવત્કૃપા 33
અધ્યાય 8 ઇન્દ્રને નારાયણ કવચની પ્રાપ્તિ 36
અધ્યાય 9 વિશ્વરૂપનો વધ, ત્વષ્ઠાથી વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ, 40
અધ્યાય 10 ઇન્દ્ર અને વૃત્રાસુરના યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનું ધૈર્ય 46
અધ્યાય 11 યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરને ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ 49
અધ્યાય 14 પુત્રના મરણથી ચિત્રકેતુને થયેલો વૈરાગ્ય 50
અધ્યાય 15 પુત્રશોકવાળા ચિત્રકેતુને નારદ-અનિરાએ સમજાવેલું તત્ત્વ 55
અધ્યાય 16 નારદજીએ ચિત્રકેતુને સપર્ષણ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો 57
અધ્યાય 17 પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ વૃત્રનામક અસુર થયો. 63
અધ્યાય 18 દિતિના ગર્ભના ઇન્દ્રે કરેલા ટુકડા તે 49વાયુરૂપે દેવના પક્ષપાતી થયા 66
અધ્યાય 19 પુંસવન વ્રત ક્યારે અને કેમ કરવું એનો સવિસ્તાર વિધિ 72

ષષ્ઠસ્કંધ-પુષ્ટિલીલા

પુષ્ટિ-પોષણ અધ્યાય19

નામ (રૂપ)ધ્યાન અર્ચન

અધ્યાય1-3 અધ્યાય4-17(કુલ14) અધ્યાય18-19

શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ બાહ્ય આભ્યન્તર

પઞ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિય પઞ્ચકર્મેન્દ્રિય ચતુર્વૃત્તિઅન્ત:કરણ
5 + 5 + 4=14

ષષ્ઠસ્કંધ-પુષ્ટિલીલા
(ડાબી સાથળ)

વિશેષ : પઞ્ચમસ્કંધમાં છવીસ અધ્યાયવડે સ્થાન લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, હવે ષષ્ઠ સ્કંધમાં ઓગણીસ અધ્યાયથી પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.
1."પુષ્ટિલીલા ભાવ" પુષ્ટિલીલા કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો બાધ કરનારી છે. એ શ્રીકૃષ્ણના અનુગ્રહરૂપ છે. "પોષણં તદનુગ્રહ:" પ્રભુનો અનુગ્રહ એટલે પુષ્ટિ. અનુગ્રહ, પ્રસાદ, કૃપા વગેરે શબ્દો એના પર્યાયવાચક છે. પુષ્ટિલીલારૂપ ભગવદ્ધર્મ જ કાળ, કર્મ અને સ્વભાવનો નાશ કરે છે. એમાં કાળ દ્વાદશ માસાત્મક છે, તેમજ "અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્। વિવિધાશ્ચ પૃથક્ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પઞ્ચમમ્" એ વાક્ય અનુસાર અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટાઓ અને દૈવ એમ પઞ્ચાત્મક કર્મ છે અને સ્વભાવ દૈવ અને આસુરભેદથી બે પ્રકારનો છે. એવી રીતે 12।2 મળીને કુલ ઓગણીસ પ્રકારની પુષ્ટિલીલા પણ થાય છે અને તેથી જ છઠ્ઠા સ્કંધના ઓગણીસ અધ્યાય છે.
2.પ્રકરણભાવ : અ."ત્રયં વા ઇદં નામ રૂપં કર્મ ચ" આ શ્રુતિમાં ઉક્ત નામ, રૂપ અને ત્રણે ભગવત્સ્વરૂપ છે એમ દર્શાવવા નામ, ધ્યાન અને અર્ચન એ ત્રણ પ્રકરણ છે. આ પ્રકારે નામ કીર્તનથી જ પ્રભુ કાલાદિનો બાધ કરે છે, નહિ કે પુષ્ટિથી, એવી શંકા ન કરવી કારણ કે નામાદિ ભગવદ્રૂપવિશેષ છે. (તેથી જ નામાત્મક વેદને ભગવત્સ્વરૂપ કહે છે). એની કૃપા વિના એનું સંકીર્તન પણ અસમ્ભવિત જ છે કારણ કે જ્યારે ભગવત્પ્રસાદ થાય ત્યારે જ નામાદિનો ઉચ્ચાર પણ કરાય છે, નહિ તો નહિ. તેમાંયે નામ પણ શ્રવણ, કિર્તન અને સ્મરણ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે, માટે નામ પ્રકરણમાં એના ત્રણ અધ્યાયછે.
બ.ધ્યાનમાં રૂપ જ મુખ્ય છે. નિબન્ધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રૂપ ચૌદ પ્રકારનું છે. રૂપ પ્રકરણમાં ચૌદ અધ્યાય છે. રૂપના ચૌદ પ્રકાર નિબન્ધમાં આ પ્રકારે છે :
રૂપં ચતુર્દશગુણં પ્રત્યેકં હૃદિ ભાવિતમ્।
ફલત્યેવેતિ તાવદ્ભિરધ્યાયૈર્વિનિરૂપણમ્॥
રૂપેણ મોક્ષદ: પ્રોક્તો રસેનાનન્દદાયક:।
ગન્ધેન ભક્તિદ: પ્રોક્ત: સ્પર્શેના ખિલપાપનુત્॥

મનોહરસ્તુ નાદેન યોગેનાત્મપ્રવેશદ:।
કાલમોક્ષપ્રદો દ્વિષ્ટ: સ્વામી સર્વ સુખપ્રદ:।
હીનભાવાદ્ દુ:ખદશ્ચ કેવલ: સકલાર્થદ:॥
મિતો યોગપ્રદ: પ્રોક્તો ભિનનો મૃત્યુપ્રદ: સ્મૃત:।
યથાસ્થિતો જ્ઞાનદશ્ચ સ્નેહાદ્વશ્યો ભવેદ્ ધ્રુવમ્॥

બીજા ધ્યાન પ્રકરણમાં 14 અધ્યાય છે કારણ કે રૂપ ચૌદ ગુણવાળું છે. પ્રત્યેક ગુણયુક્ત ભગવત્સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવામાં આવે તો ભગવાન્ જીવનું હિત કરે છે. તે ચૌદ ગુણ આ પ્રમાણે છે : પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને ચાર અન્ત:કરણ. દક્ષના તપથી પ્રકટ થયેલાં (સ્વ) રૂપે દક્ષનો શિવજીની અવજ્ઞારૂપ દોષ નિવૃત્ત કરી, તે સૃષ્ટિકર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તેને મોક્ષનું દાન કર્યું. સર્વ ઇન્દ્રિયો અને અન્ત:કરણથી અનુભવી શકાય એવો ભગવદ્રસ આનન્દ રૂપ છે. હર્યશ્વ અને શબલાશ્વ ને નારદજીના ઉપદેશથી ગૂઢ વાક્યોનો અર્થ સમજાયો, જેથી તેઓએ સંસારરસનો ત્યાગ કર્યો. દક્ષને તે રસનો અનુભવ ન થયો અને તેથી નારદજીની સાથે બોલાબોલી થઈ અને શાપ થયા. ત્રીજા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપમાં કીર્તિરૂપ, ભગવાનના પ્રતાપ પ્રભાવરૂપ ભગવદ્બન્ધનું નિરૂપણ છે. ગન્ધ એટલે કીર્તિની સુવાસ. ચોથા અધ્યાયમાં "ઋષિં ત્વાષ્ટ્રમુપવ્રજ્ય પરિષ્વજ્યેદમબ્રુવન્" ત્વષ્ટામાં આવિષ્ટ ભગવાનનો સ્પર્શ થવાથી દેવતાઓના બધા તાપ દૂર થઈ ગયા. પાંચમાં અધ્યાયમાં દેવોને દધીચિ ઋષિ પાસેથી ભગવનનાદ રૂપ કવચ પ્રાપ્ત થયું. ભગવનનાદ ત્રિલોકીનું મન હરી લે છે તેથી જ દૈત્યના અંશવાળો વિશ્વરૂપ વૈષ્ણવ થયો. ઇન્દ્રને કવચ આપવામાં આવતાં ભગવનનાદનું દૈત્ય સમ્બન્ધિત્વનું નિવારણ કરવા હરિએ જ વિશ્વરૂપને માર્યો. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં "યોગેનાત્મપ્રવેશદ:" નું નિરૂપણ આ પ્રમાણે છે. મૂર્તિમાન દેવરૂપ ભક્તિ તો વૃત્રના ઉદરમાં રહેલી છે, તેનાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે એ સાચું પણ તે ભક્તિ વૃત્રનો વધ કર્યા વિના બહાર આવી શકે નહિ. દેવો મૂંઝાયા છતાં ભગવનનારૂપ કવચ ઇન્દ્ર પાસે હોવાથી, તેનાથી જ દેવોના હૃદયમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરવાની સ્ફૂરણા થઈ, તે સ્તુતિથી પ્રભુ પ્રકટ થયા. દેવોની સાથે વાત કરી અને આમ દેવોને અપનાવ્યા, અને વૃત્રના વધનો ઉપાય બતાવ્યો. સાતમા અધ્યાયમાં "કાલમોક્ષપ્રદોદ્વિષ્ટ:। યુદ્ધનું મૂળ દ્વેષ છે. દૈત્યો ભગવાનનો દ્વેષ કરે છે અને ભગવાન્ તેમને કાલદ્વારા મોક્ષ આપે છે, જેથી ફરીથી તેમને કાલનો ગ્રાસ થવું ન પડે. સેવામાં હસ્તની પ્રવૃત્તિ પરસ્પર બનને પક્ષે નથી હોતી, યુદ્ધમાં બનને પક્ષે પ્રવૃત્તિ હોય છે. આઠમા અધ્યાયમાં "સ્વામી સર્વસુખપ્રદ:" આ પ્રમાણે વૃત્રના ઉદરમાં રહેલી મૂર્તિમતી ભક્તિ ભગવાનને પોતાના સ્વામી પતિ માને છે. પતિ પોતાની ભાર્યાને જેમ બધી રીતે સુખી કરે છે તેમ ભગવાન્ પણ ભક્તોને બધી રીતે સર્વ સ્વકીય સુખ આપે છે. આ વૃત્ર ચતુ:શ્લોકીમાં સ્પષ્ટ છે. નવમાં અધ્યાયમાં "હીનભાવાદ્ દુ:ખદશ્ચ" વૃત્રે ઇન્દ્રને જ્ઞાન, ભક્તિ, બલ જણાવ્યાં છતાં ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિમાટે યુદ્ધ જ કર્યું, પણ વૃત્રને ભક્ત સમજી ભગવત્પ્રીતિનેમાટે શરણાગતિ ન સ્વીકારી, ઇન્દ્ર વૃત્રને શરણે ગયા હોત તો ભગવત્પ્રાપ્તિ જલદી થાત અને

ભગવત્કૃપાથી અનાયાસે સૌ રૂડાં વાનાં થાત. અહીં તે ન કરતાં પ્રભુમાં હીનભાવનાથી ત્યાગ છતો થયો અને પછી તો ભગવાને પણ ઇન્દ્રનો ત્યાગ કરવાથી આધિદૈવિક વૃત્રહત્યા રૂપી દુ:ખ મળ્યું. દશમાં અધ્યાયમાં "કેવલ: સકલાર્થદ:" ઈશાન ખૂણામાં માનસ સરોવરમાં શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ કેવલ પાર્ષદવિહોણા બિરાજે છે. ત્રણે લોકમાં ઇન્દ્ર શરણમાટે ભમ્યા. ક્યાંય પણ શરણ ન મળવાથી માનસ સરોવરમાં, ઇન્દ્રને શરણું મળ્યું, યોગ્ય ન હોવા છતાંય ભગવાનનો સ્વભાવ તો એવો છે કે કોઈ જીવ ભગવત્સમીપે એક ડગ માંડે તો ભગવાન્ તે જીવની દિશામાં ઓગણીસ ડગ ચાલે છે એટલે ભગવાનની સાથે ત્યાં ઇન્દ્ર ગયા. આગલા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રનો ભગવાન્માં હીનભાવ હતો, તેથી ભગવત્સમીપ આવવા પણ તે યોગ્ય નહોતા છતાં આ વૃત્રની હત્યા, સર્વ લોકોમાં ભક્તિના પ્રચારમાટે અને વૃત્રના દોષનું નિવારણ કરવા ભગવાનને ભાવતી વાત હતી. એટલું જ નહિ, તે ભગવત્કાર્ય હતું, કાર્ય થયું એટલે હીનભાવનું ફલ ભોગવાઈ જતાં ફરીથી ઉત્તમ બુદ્ધિ થઈ. ધ્યાનથી ભક્તિ, હત્યાથી મોક્ષ, યજ્ઞોથી ધર્મ, તથા મહેન્દ્રપણાથી અર્થ અને કામ આપ્યા. ધ્યાનથી આધિદૈવિક હત્યા, શ્રીરુદ્રથી આધ્યાત્મિક હત્યા અને યજ્ઞોથી ભૌતિક હત્યા નિવૃત્ત થઈ ગઈ. અગિયારમાં અધ્યાયમાં "મિતો યોગપ્રદ:" ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દ અનન્ત હોવાથી તોલ-જોખ-માપના છાબડાંમાં સમાઈ શકતા નથી. પણ ભગવાન્ સિવાય બધાંનો તોલ-જોખ થઈ શકે છે. તેનો નિર્ણય કરી તે બધાથી ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દ ક્યાંય ઉત્તમ છે એમ સમજવું એ જ ભગવાન્ અને ભગવદાનન્દનું માપ. સાગર અને આકાશ અનન્ત છે એમ સમજવું એ જ એમનું માપ અથવા જ્ઞાન. અનિરા ઋષિ ચિત્રકેતુ રાજાને ઉપદેશ આપવા જ આવ્યા હતા તો પણ ચિત્રકેતુએ તો એમ જ કહ્યું કે પુત્ર વિના પોતાની અને પોતાના પિતરોની ગતિ જ નથી માટે પુત્ર આપો જ આપો, આમ તેને ભગવાન્માં ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ ન થઈ. ભગવાન્ પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે એવું ઉત્તમ જ્ઞાન પણ ન થયું અને પરિણામે તેને ભગવાનની અપ્રાપ્તિ રૂપી અયોગ જ મળ્યો "ભિનનોમૃત્યુપ્રદ:" એક સર્વાત્મક અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપ ભગવાનનું વિદારણ કરી, અહપાર જીવાત્માને અલગ કરે છે. પછી જુદો પડેલો જીવ મમતાથી જડને ભગવાન્થી પૃથક્ કરે છે, તેથી ભગવાન્ પણ એ વિદારણકર્મનું દુ:ખરૂપ જ ફલ આપે છે. ત્યાં જડજીવરૂપથી શોક, મોહ અને આર્તિરૂપ દુ:ખ થાય છે, અને મૂલરૂપથી પોતાનામાં કાલસ્વરૂપનું સમ્પાદન કરી મૃત્યુરૂપ દુ:ખ આપે છે. "યથાસ્થિતો જ્ઞાનપ્રદ:" આ અધ્યાયમાં પોતાના યોગબલવડે નારદજીએ બોલાવેલો ચિત્સ્વરૂપ જ્ઞાનધર્મવાળો જીવ યથાસ્થિત આવે છે અને મોહ દૂર કરનારું જ્ઞાન ચિત્રકેતુને આપે છે. "સ્નેહાદ્ વસ્યો ભવેદ્ ધ્રુવમ્" સ્નેહ એટલે ભક્તિ. આ અધ્યાયમાં સપર્ષણ ભગવાને ચિત્રકેતુને ઉપદેશ આપ્યો અને એ ઉપદેશથી ચિત્રકેતુને ભક્તિ થઈ. પણ પોતાને સમ્પત્તિની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે પોતાના સાધનબલથી થઈ છે તેવું તેને અભિમાન હતું, તેથી તેની ભક્તિ દીનતા વિહોણી હતી. ઓછામાં પૂરું વિદ્યાધરપણામાં તેને આસક્તિ હતી. આ બનને બાબતો ભક્તોમાં શોભે નહિ તેથી તે દૂર કરવા અને દીનતાનું તેને દાન કરવા ભગવાને જ તેને પાર્વતીદ્વારા શાપ અપાવ્યો. સામો શાપ

આપી શકવાને સમર્થ ચિત્રકેતુએ સામો શાપ ન આપ્યો એટલું જ નહિ પણ ખેલદિલી પૂર્વક શાપ સ્વીકાર્યો. આમ ચિત્રકેતુને આસુર યોનિ પ્રાપ્ત થઈ તે વૃત્રાસુર થયો, પણ તેના ભક્તિના સંસ્કાર એમ જ રહ્યા. એટલે જ તો ખૂનખાર જંગમાં પ્રભુએ પ્રકટ થઈ તેને દર્શન આપ્યાં અને તેણે દીનતાભાવ પૂર્વક પરમભક્તિ બોધક ચતુ:શ્લોકી "અહં હરે તવ...” દ્વારા સ્તવન કર્યુ. તેના દેહત્યાગ સમયે પ્રભુ ત્યાં પધાર્યા અને તેનો (વૃત્રનો) પ્રવેશ બધાનાં દેખતાં પ્રભુમાં થયો તે પ્રભુનું સ્નેહને લીધે વશ થવું.
ક.ત્રીજા પ્રકરણમાં અર્ચનનું વર્ણન આવે છે. એ બાહ્યાન્તર ભેદવડે બે પ્રકારનું છે, માટે એનું નિરૂપણ બે અધ્યાયવડે કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઓગણીસ અધ્યાયના ષષ્ઠ સ્કંધનો અર્થ સમજવો. પ્રભુનાં નામ, રૂપ અને ક્રિયા આ ત્રણે વસ્તુમાં જો પ્રભુ પ્રસન્ન હોય તો જ મોક્ષ આપે છે.
સ્કધધાર્થ વિચારમાં પુષ્ટિલીલાના 19 અધ્યાયો નીચે પ્રમાણે થાય છે. પુષ્ટિસ્થિતિ કર્મ, કાલ અને સ્વભાવ નો બાધ કરે છે. આ ત્રણેને દૂર કરી પુષ્ટિ પોતાનો અમલ કરે છે. તેથી કર્મના પાંચ પ્રકાર છે : 1.અધિષ્ઠાન (શરીર), 2.કર્તા (જીવ), 3.કરણ (બાહ્ય અને આભ્યન્તર) 4.ચેષ્ટા (પ્રાણ વિગેરે વાયુની ચેષ્ટા) અને 5.દૈવ (કાલ, કર્મ, ભગવદિચ્છા, અન્તર્યામી, મુખ્ય પ્રાણના સહાયક ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ આદિ) આ પ્રમાણે પાંચ અધ્યાય પ્રથમ પ્રકરણના થાય છે. કાળ બાર માસનો હોવાથી બીજા પ્રકરણના બાર અધ્યાય છે. સ્વભાવ દૈવ અને આસુર એમ બે પ્રકારનો હોવાથી ત્રીજા પ્રકરણના બે અધ્યાય છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટિ (અનુગ્રહ) દરેકનો બાધ કરનાર હોવાથી તેને કાળ, કર્મ, સ્વભાવથી દૂર રાખનાર તરીકે સ્કંધવિચારની દૃષ્ટિએ આ સ્કંધના 19 અધ્યાય થાય છે, પ્રકરણ વિચારની દૃષ્ટિથી પણ જે પ્રકારે 19 અધ્યાયની સંકલના કરી છે, તેને કોષ્ઠકમાં દર્શાવી છે.

ષષ્ઠસ્કંધ-પુષ્ટિલીલા
પુષ્ટિ-પોષણ અધ્યાય19

નામ (રૂપ)ધ્યાન અર્ચન
અધ્યાય1-3 અધ્યાય4-17(કુલ14) અધ્યાય18-19

શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ બાહ્ય આભ્યન્તર

પઞ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિય પઞ્ચકર્મેન્દ્રિય ચતુર્વૃત્તિઅન્ત:કરણ
5 + 5 + 4=14

આ પહેલા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના દૂતો નામનું સામર્થ્ય જણાવવામાટે પાપીને છોડાવે છે પછી એનું પાપ જણાવવાને તેઓ ધર્મ વગેરેનું લક્ષણ આપે છે. અજામિલ પાપાત્મા હતો એમ પ્રસિદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે તો એનો ઉદ્ધાર કરવાની પ્રભુની ઇચ્છા હતી તેથી જ. અજામિલ ભક્ત હતો પરન્તુ એનો ગર્વ દૂર કરવામાટે એને પરસ્ત્રીમાં આસક્ત કર્યો. જ્યારે વિષ્ણુદૂતો અને યમદૂતો વચ્ચેનો સંવાદ એણે શ્રવણ કર્યો ત્યારે એને ભાન થયું. જો પ્રભુને એનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા ન હોત તો એને મૃત્યુ સમયે "નારાયણ" નામનો ઉચ્ચાર પણ કરવાની સ્ફૂરણા ન થવા દેત. પ્રભુએ એને ગર્વમુક્ત કરી અપનાવ્યો એ જ પ્રભુનો અનુગ્રહ કે પુષ્ટિ છે. ગમે તેવા પાપીનો પ્રભુ ઉદ્ધાર કરી શકે. પ્રભુ વિના બીજુ કોણ ઉગારે?

(આ સ્થળે સમાધિભાષા નથી પણ મતાન્તરી ભાષા છે. કારણ કે ભક્તનો ગર્વ દૂર કરવા એનાથી પાપાચરણ કરાવવું અને પછી અનુગ્રહથી એનો ઉદ્ધાર કરવો એનો અનુભવ વ્યાસજીને સમાધિમાં થયો નથી. કેમકે નામલીલાની સ્વતન્ત્રતા છે. તેથી આ ભાગ સમાધિભાષા નથી પણ મતાન્તરી ભાષા છે)

પહેલું નામ પ્રકરણ

અધ્યાય 1 અજામિલનું આખ્યાન

રાજોવાચ

નિવૃત્તિમાર્ગ: કથિત આદૌ ભગવતા યથા।
ક્રમયોગોપલબ્ધેન બ્રહ્મણા યદસંસૃતિ:॥1॥
પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું : જે માર્ગથી અનુક્રમે બ્રહ્માની પ્રાપ્તિ થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ થાય, તેવો નિવૃત્તિમાર્ગ આપે પહેલાં (દ્વિતીય સ્કંધમાં) યથાર્થ રીતે કહ્યો છે॥1॥
હે મુનિ! જેથી સ્વર્ગાદિક સુખ મળે તેવો પ્રવૃત્તિમાર્ગ પણ (તૃતીય સ્કંધમાં) કહ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં અવિદ્યાવાળા પુરુષને વારંવાર ભોગને માટે દેહની પ્રાપ્તિ થયા કરે છે॥2॥
અધર્મથી મળનારાં અનેક નરકો (પઞ્ચમ સ્કંધમાં) અને સ્વાયમ્ભુવ મનુનો પહેલો મન્વન્તર પણ (ચોથા સ્કંધમાં) કહ્યો॥3॥
પ્રિયવ્રત તથા ઉતાનપાદ રાજાનો વંશ, એમાં થયેલા રાજાઓનાં ચરિત્રો, અને દ્વીપ, ખણ્ડ, સમુદ્ર વગેરે નદીઓ, બગીચા તથા વૃક્ષો વિશે પણ (ચોથા અને પાંચમાં સ્કંધમાં)વર્ણન આવીગયાં॥4॥
વિભાગ, લક્ષણ અને પ્રમાણ સહિત ભૂમણ્ડળની સ્થિતિ પણ જેવી રીતે પરમેશ્વરે કરી છે તે પ્રમાણે આપ કહીગયા॥5॥
હવે હે મહાભાગ! હવે હું તે ઉપાય જાણવા માગું છું જે કરવાથી મનુષ્યોને અનેક ભયપર યાતનાઓ વાળાં નરકમાં જવું ન પડે. કૃપા કરીને તેનો *ઉપદેશ કરો॥6॥
વિશેષ : રાજાએ સર્ગ, વિસર્ગ અને સ્થાન એમ વિરાટ્ ભગવાનના ધ્યાનના અનભૂત ત્રણ લીલાઓ શ્રવણ કરી, તેમાં સ્થાન લીલાના શ્રવણમાં ભગવાન્ પ્રાણીના કર્મને અનુસરી નરકાદિમાં સ્થાપન કરે છે એમ જાણીને પોતે પણ બ્રાહ્મણની અવજ્ઞા કરેલી છતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત કરેલું ન હોવાથી "ન બ્રહ્મદણ્ડદગ્ધસ્ય ન ભૂતભયદસ્ય ચ। નારકાશ્ચાનુગૃહ્ણન્તિ યાં-યાં યોનિમસૌ ગત:" બ્રાહ્મણના દણ્ડથી દગ્ધ થયેલો અને સર્વને ભય પમાડનારો જે-જે યોનિમાં જાય તે-તે યોનિમાં પણ તેને નરકના વાસીઓ પણ મહેરબાની બતાવતા નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોને અનુસરીને નરક યાતના અવશ્ય ભોગવવી પડશે એમ આશંકા કરીને તેથી ભય પામીને પોતાનો નરકથી ઉદ્ધાર થવાનો ઉપાય પૂછે છે.
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માણસ પાપ કરે છે મન, વાણી અને શરીરથી, તે જો એનું બરાબર પ્રાયશ્ચિત (નિવારણ) આ જ જન્મમાં ન કરે તો મરણ પછી એ અવશ્ય નરકમાં પડે છે, જે દારુણ દુ:ખવાળાં નરકો વિશે હું તમારી પાસે (પાંચમાં સ્કંધના અન્તમાં) કહી ગયો છું॥7॥
એટલામાટે પાપના નિવારણનો યત્ન મરતાં પહેલાં જ કરવો જોઈએ. એ પણ જ્યારે દેહમાં વિપત્તિ ન હોય ત્યારે સાવધાન મનથી તુરત જ કરવો જોઈએ. રોગની ગુરુતા કે લઘુતા જોઈ વૈદ્ય જેમ તેની જલદી ચિકિત્સા કરે તેમ પાપની ગુરુતા-લઘુતા જોઈને અનુકૂળ આવે તેવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ॥8॥
પરીક્ષિતે પૂછ્યું: ભગવન્! રાજ્યદણ્ડાદિક પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરીને નરકપાતાદિ ઉપરથી એ પાપને દુશ્મન તરીકે જાણે છે, તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી પણ

પાછું પાપ વાસનાઓને વિવશ થઈ પાપ કરે છે, તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ ખરું નિવારણ છે એમ શી રીતે કહી શકાય?॥9॥

પાપ નિર્મૂળ તો થતું નથી; નિર્મૂળ થતું હોય તો પાછું ઉત્પન્ન થવું ન જોઈએ. જેમ હાથી નાહ્યા પછી પણ ધૂળ નાખીને પોતાના શરીરને મેલું કરે છે, તેમ માણસ પણ એકવાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વળી પાછું પાપ કરે છે. કર્મમાર્ગથી કરેલું પ્રાયશ્ચિત્ત હાથીના સ્નાન જેવું છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્તને હું વ્યર્થ માનું છું. (રાજા પોતે ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યર્થ છે એમ શંકા કરે છે)॥10॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સાચું પૂછો તો કૃચ્છ્ર, ચાન્દ્રાયણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કર્મથી કર્મનો સમૂળગો નાશ નથી થતો; કારણ કે કર્મનો અધિકારી અજ્ઞાની (ભગવાન્થી વિમુખ) અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી પાપ વાસના સર્વથા દૂર થઈ શકતી નથી, તેથી સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત તો તત્ત્વજ્ઞાન જ છે॥11॥

જેમ પથ્ય અન્ન ખાનારો માણસ વ્યાધિની હરકતથી નહિ પીડાતાં સ્વસ્થ રહે છે તેમ હે રાજા! નિયમો પાળનારો માણસ પણ રાગદ્વેષાદિક નિવૃત્ત થતાં ધીરે-ધીરે કલ્યાણપ્રદ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવામાં સમર્થ થાય છે॥12॥

ત્રિવિધ દુ:ખ સહન કરીને વિધિયુક્ત એકાદશી આદિ ઉપવાસો, બ્રહ્મચર્ય,1 મનનો નિગ્રહ, બ્રાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, દાન, સત્ય, પવિત્રતા, અહિંસા વગેરે યમ અને જપ, અર્ચન આદિ નિયમોથી શ્રદ્ધાવાળા અને ધર્મ જાણનારા ધીર પુરુષો પોતાનાં દેહ, વાણી અને બુદ્ધિથી થયેલાં મોટાં પાપને પણ, જેમ અગ્નિ વાંસના સમૂહને બાળી નાખે તેમ, બાળી નાખે છે॥13-14॥

વિશેષ : 1.સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, ક્રીડા, દર્શન, છાની વાત કરવી, સંકલ્પ કરવો, નિશ્ચય કરવો અને સમ્ભોગ કરવો એ આઠ પ્રકારનું મૈથુન અને એથી ઊલટું તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે.

2.તપ વગેરે સાધનો ઘણા વખત સુધી કર્યા હોય તો જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ પાપોને બાળી નાખે છે; તથાપિ ભસ્મ તો અવશેષ રહે છે. તેમ પાપ પણ થોડું અવશેષ રહે છે, જ્ઞાનનો તિરોભાવ થવાથી ફરીથી વિષયાસક્ત થવાય છે તેથી બીજું પ્રાયશ્ચિત કહે છે.

કેટલાક ભગવાનને જ શરણે રહેનારા વિરલ પુરુષો જેમ સૂર્ય ઝાકળનો નાશ કરી નાખે તેમ એકલી ભક્તિથી જ પોતાના સઘળાં પાપોને નાશ કરી નાખે છે॥15॥

હે રાજા! જ્ઞાનમાર્ગથી પણ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે. વૈષ્ણવોની સેવાથી ભગવાન્માં જ પોતાની ઇન્દ્રિયોને તત્પર રાખનાર માણસ પાપથી જેવો મુક્ત થાય છે તેવો તપ વગેરે કરવાથી થતો નથી॥16॥

જગતમાં આ ભક્તિમાર્ગ જ સુખરૂપ હોવાથી તથા વિઘ્નાદિક ભયથી રહિત હોવાથી ઘણો ઉત્તમ છે. એ માર્ગે દયાળુ, કામના વગરના અને નારાયણમાં પરાયણ રહેનાર ભગવદ્ભક્તો ચાલે છે॥17॥

હે રાજા! જેમ નદીઓ મદિરાના ઘડાને પવિત્ર કરી શકે નહિ તેમ વારંવાર કરાતાં મોટાં-મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો ભગવાન્થી વિમુખ માણસને પવિત્ર કરી શકતાં નથી(પણ ભક્તિ તો થોડી છતાં પણ પવિત્ર કરે છે)॥18॥

જેઓએ પોતાના ભગવદ્ગુણાનુરાગી મન-મધુકરને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિન્દના મકરન્દનું એક વખત પણ પાન કરાવી દીધું, એમણે બધાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધાં, તેઓ સ્વપ્નમાં પણ યમરાજ અને તેમના પાશધારી દૂતોને નથી જોતા પછી નરકની તો વાત જ શી?॥19॥

આ વિષયમાં વિષ્ણુ અને યમના (યમનું નામ સાંભળીને બધા લોકો હરિનું સ્મરણ કરે છે) દૂતોના સંવાદવાળો એક પ્રાચીન ઇતિહાસ મહાત્મા લોક કહેતા હોય છે, તે મારી પાસેથી સાંભળો॥20॥

કનોજ શહેરમાં એક દાસી (કલિની શક્તિ સમજવી) નો *પતિ અજામિલ નામનો બ્રાહ્મણ હતો. દાસીના સંસર્ગથી ખરાબ થવાને લીધે એનો સદાચાર નષ્ટ થઈ ચૂક્યો હતો. બાન પકડવાં, જુગાર રમવો, ઠગાઈ અને ચોરી કરવી વગેરેથી નીચ આજીવિકા ચલાવતો અપવિત્રતાથી કુટુમ્બનું પોષણ કરતાં એ અજામિલ પ્રાણીઓને ત્રાસ આપતો॥21-22॥

વિશેષ : અજામિલનો ગર્વ દૂર કરવા ભગવાને એની પાસે પાપ કરાવ્યું. આ દાસી કલિની શક્તિ સમજવી.

એ પ્રમાણે રહેતા અને દાસીના પુત્રોને લાડ લડાવતા અજામિલના આયુષ્યનાં અઠ્યાસી વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ વીતી ગયો॥23॥

એ બૂઢાને દશ દીકરા હતા તેમાં જે સૌથી નાનો હતો તેનું નામ નારાયણ હતું, તે મા-બાપને બહુ જ પ્યારો હતો॥24॥

વૃદ્ધ અજામિલે અત્યન્ત મોહને લીધે પોતાનું સમ્પૂર્ણ હૃદય પોતાના બાલક નારાયણને સોંપી દીધું હતું. તે પોતાના પુત્રની બોબડી બોલી સાંભળી-સાંભળી તથા બાલ-સુલભ રમત જોઈ-જોઈને ફૂલ્યો સમાતો ન હતો॥25॥

અજામિલ બાલકના સ્નેહ-બન્ધનમાં બંધાઈ ગયો હતો, જ્યારે તે ખાતો ત્યારે તેને પણ ખવડાવતો, જ્યારે પાણી પીતો ત્યારે તેને પણ પાતો. આ પ્રમાણે તે ભાનભૂલાને એ વાતનું પણ સ્મરણ ન રહ્યું કે મારા માથે મૃત્યુ સવાર થઈ ચૂક્યું છે॥26॥

એ પ્રમાણે રહેનારા એ અજ્ઞાની અજામિલનું મન મરણ સમયે નારાયણ નામના છોકરાનો વિચાર કરવા લાગ્યું. (છોકરાનું નામ નારાયણ હતું તેના મહિમાને લીધે એ છોકરાને લાડ લડાવતો એ પણ ભક્તિરૂપ જ થયું)॥27॥

એટલામાં અજામિલે જોયું કે અત્યન્ત દારુણ, વાંકામુખા અને ઊભા કેશવાળા ત્રણ પુરુષો હાથમાં પાશ લઈને પોતાને લેવાને આવેલા છે. અજામિલ વ્યાકુળ થઈ ગયો ત્યારે એણે ઊંચા અને લાંબા સાદથી દૂર રમતા પોતાના છોકરાને બોલાવ્યો, 'નારાયણ!'॥28-29॥

ભગવાનના પાર્ષદોએ જોયું કે આ મરતી વખતે અમારા સ્વામી નારાયણનું નામ લઈ રહ્યો છે, એમના નામનું કીર્તન કરી રહ્યો છે; તેથી તેઓ ઝપાટાબંધ ત્યાં આવી પહોંચ્યા॥30॥

એમણે જે યમદૂતો એ દાસીના પતિ અજામિલના શરીરમાંથી એના સૂક્ષ્મ શરીરને ખેંચતા હતા તેમને જોરાવરીથી અટકાવ્યા॥31॥

અટકાવેલા એ યમના દૂતોએ એમને કહ્યું કે યમરાજની આજ્ઞાનો નિષેધ કરનાર તમો કોણ છો?॥32॥

તમો કોના દૂત છો, ક્યાંથી આવ્યા છો અને આને લઈ જવાની શામાટે મનાઈ કરો છો? શું તમે કોઈ દેવતા, ઉપદેવતા અથવા સિદ્ધશ્રેષ્ઠ છો?॥33:।

તમે સઘળા કમળદલ જેવી આંખોવાળાં, પીળાં રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરનારા, મસ્તક ઉપર કિરીટ પહેરનારા, કાનોમાં કુણ્ડળ પહેરનારા, ગળામાં કમળની માળાઓથી શોભતા યુવાન અને સુન્દર ચાર ભુજાવાળા છો. ધનુષ્ય, ભાથા, તલવાર, ગદા શથ, ચક્ર અને કમળ થી તમે શોભી રહ્યા છો. અમે ધર્મનું રક્ષણ કરનાર યમરાજાના કિંકર છીએ તેમને તમે શામાટે મનાઈ કરો છો?॥34-36॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે યમદૂતોનું બોલવું સાંભળી એ ભગવાનના આજ્ઞાકારી પાર્ષદો હસ્યા અને એમણે મેઘના નાદ સરખી ગમ્ભીર વાણીથી નીચે પ્રમાણે કહ્યું : ॥37॥

ભગવાનના પાર્ષદો બોલ્યા : જો તમે ખરેખર ધર્મ રાજાના આજ્ઞાકારી હો તો ધર્મનું જે લક્ષણ હોય તે અમને કહો॥38॥

કયા નિયમથી શિક્ષા કરવામાં આવે છે? દણ્ડને પાત્ર કોણ છે? મનુષ્યમાં બધા પાપાચારી દણ્ડને યોગ્ય છે કે તેઓમાંથી કેટલાક જ?॥39॥

યમદૂતોએ કહ્યું : વેદે જે કરવાની આજ્ઞા કરેલી હોય તે 'ધર્મ'; વેદે જે કરવાની મનાઈ કરી હોય તે 'અધર્મ' વેદ સાક્ષાત્ નારાયણના નિ:શ્વાસથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એટલામાટે વેદ સાક્ષાત્ નારાયણ સ્વરૂપ જ છે, એવું અમે સાંભળ્યું છે॥40॥

એ નારાયણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ આ ત્રિગુણમય પ્રાણીઓને, શાન્તિ વગેરે ગુણો, સુબ્રાહ્મણ વગેરે નામો, અધ્યયન વગેરે ક્રિયાઓ, અને વર્ણાશ્રમ વગેરે રૂપોથી વ્યવસ્થિત રીતે જુદાં પાડેલાં છે, તે નારાયણ વેદ જ છે॥41॥

સૂર્ય અગ્નિ આકાશ, વાયુ, ગાયો, ચન્દ્રમાં, સુધ્યા, રાત, દિવસ, દિશાઓ, જળ, પૃથ્વી, કાળ અને ધર્મ જીવ જે અધર્મ કરે છે તેના સાક્ષીઓ છે॥42॥

આ સાક્ષીઓદ્વારા અધર્મનો પત્તો લાગી જાય છે અને આમ દણ્ડના પાત્રનો નિર્ણય થઈ જાય છે. પાપ કર્મ કરનારાઓથી પુણ્ય પણ થાય છે. અને પાપ પણ થાય છે, કેમકે એમને ગુણોનો સન લાગેલો છે. જો કોઈ અકર્તા હોય તો એનાથી પાપ ન થાય. પરન્તુ, દેહધારી તો કર્મ કર્યા વગર રહેતો જ નથી. કર્મ કરનારથી પાપ પણ અવશ્ય થાય છે.માટે સર્વ પ્રાણીઓ શિક્ષાને યોગ્ય છે. જે વ્યક્તિએ અહીં જેટલો અને જેવો ધર્મ કે અધર્મ કરેલ હોય તે મરણ પછી પરલોકમાં તેટલું અને તેવા પ્રકારનું ફળ ભોગવે છે॥44-45॥

હે દેવશિરોમણિઓ! સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોના ભેદથી આ લોકમાં પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે પુણ્યાત્મા, પાપાત્મા, અને પુણ્ય પાપ બનને કરનારાં; અથવા સુખી, દુ:ખી અને સુખ-દુ:ખ બનને ભોગવતાં. એ જ પ્રમાણે પરલોકમાં પણ એમની ત્રિવિધતાનું અનુમાન કરી શકાય છે॥46॥

જેમ વર્તમાનકાળની વસન્તાદિક ઋતુ ભૂતકાળ સમ્બન્ધી વસન્તાદિકના અને ભવિષ્યકાળ સમ્બન્ધી વસન્તાદિકના ફૂલફળ વગેરે ગુણોને જણાવે છે, એટલે કે વર્તમાન વસન્ત ઋતુમાં જેવાં ફૂલફળ દેખાય છે તેવાં જ ભૂત વસન્તમાં હશે એવું અનુમાન થાય છે, તેવી રીતે જે પ્રાણી વર્તમાન જન્મમાં શાન્ત, સુખી અને ધાર્મિક છે તે ભૂતજન્મમાં અને ભવિષ્ય જન્મમાં પણ એવો જ થશે એવું અનુમાન થાય છે. વર્તમાન જન્મ ઉપરથી પણ પ્રાણીઓના ગયા જન્મની અને થનારા જન્મની પરીક્ષા થઈ શકે છે॥47॥

ધર્મ-અધર્મ જાણવાની આ રીત બીજાઓમાટે છે. યમરાજા તો પોતાની નગરીમાં બેઠા-બેઠા જીવના પૂર્વજન્મની તેમજ થનારા જન્મની સ્થિતિને મનથી જ બરાબર જાણી શકે છે॥48॥

તમથી યુક્ત જીવ વ્યક્ત દેહને જ જાણી શકે છે, કારણ કે એ અજ્ઞાનથી મોહિત છે. એની સ્મૃતિ નાશ પામેલી હોય છે. એ પૂર્વ કે પર જન્મને જાણી શકતો નથી॥49॥

કર્મ કરવાની પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી જાણવાના પાંચ વિષયો, અને મન, એ સોળમાં રહેલો પોતે સત્તરમો એક જ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને એના વિષયોને પામે છે॥50॥

જીવનું આ સોળ કલા અને સત્ત્વ વગેરે ત્રણ ગુણવાળું લિંગશરીર અનાદિ છે. એ જ જીવને વારંવાર હર્ષ, શોક, ભય અને પીડા દેનારા જન્મ-મૃત્યુ નાં ચક્કરમાં નાખે છે॥51॥

જે જીવ અજ્ઞાનવશાત્ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર આ છ શત્રુઓ ઉપર વિજય નથી મેળવી લેતો તેની પાસે એની મરજી નહિ છતાં પણ એ લિંગશરીર કર્મ કરાવે છે. જીવ પોતે રેશમના કીડાની પેઠે કર્મથી પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દઈને પાછો એમાંથી નીકળવાને ઉપાય જાણતો નથી॥52॥

કોઈ પ્રાણી ક્ષણ માત્ર પણ કર્મ કર્યા વગર કદી રહેતો નથી. પૂર્વ કર્મના સંસ્કારથી રાગદ્વેષાદિક ગુણો પ્રકટ થાય છે અને બળાત્કારથી એ પરતન્ત્ર જીવની પાસે કર્મ કરાવે છે. એનાં કર્મોને લીધે જીવને જુદા-જુદા દેહો આવે છે॥53॥

જીવ પોતાના પૂર્વ જન્મોના પાપ પુણ્યમય સંસ્કારને લીધે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર પ્રાપ્ત કરે છે. એની સ્વાભાવિક અને પ્રબલ વાસનાઓ ક્યારેક એને માતાના જેવો(સ્ત્રીરૂપ) છે તો ક્યારેક પિતાના જેવો (પુરુષરૂપ) બનાવી દે॥54॥

પ્રકૃતિના સંસર્ગથી પુરુષ પોતાને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી વિપરીત લિંગ શરીર માની બેઠો છે. આ મિથ્યા જ્ઞાન ભગવાનના ભજનથી તરત જ દૂર થઈ જાય છે॥55॥

દેવતાઓ! આપ જાણો જ છો કે આ અજામિલ શાસ્ત્રોનો સારો જાણકાર હતો. શીલ, સદાચાર અને સદ્ગુણોનો તો એ ખજાનો જ હતો. બ્રહ્મચારી, વિનયી, જિતેન્દ્રિય, સત્યપરાયણ મન્ત્રવેત્તા અને પવિત્ર પણ હતો॥56॥

તેણે ગુરુ, અગ્નિ, અતિથિ અને વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરી હતી. અહપારનું તો એનામાં નામ પણ ન હતું. તે બધાં પ્રાણીઓનું હિત ઇચ્છતો, ઉપકાર કરતો, ખપ પૂરતું જ બોલતો અને કોઈના ગુણોમાં દોષ જોતો નહિ॥57॥

એક દિવસ આ બ્રાહ્મણ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વનમાં ગયો અને ત્યાંથી ફલ, ફૂલ, સમિધ તથા કુશ લઈને ઘરે પાછો આવ્યો॥58॥

પાછા વળતાં તેણે જોયું કે એક ભ્રષ્ટ શૂદ્ર, જે ઘણો જ કામી અને નિર્લજ્જ છે તે શરાબ પીને કોઈ વેશ્યાની સાથે વિહાર કરી રહ્યો છે. વેશ્યા પણ શરાબ પીને ચકચૂર બની રહી છે. નશાને લીધે એની આંખો નાચી રહી છે અને તેની સ્થિતિ અર્ધનગ્ન થઈ રહી છે. તે શૂદ્ર તે વેશ્યાની સાથે ક્યારેક ગાતો, ક્યારેક હસતો અને ક્યારેક તરહ-તરહની ચેષ્ટા કરી તેને પ્રસન્ન કરે છે॥59-60॥

શૂદ્રની ભુજાઓમાં અનરાગાદિ કામોદ્દીપક વસ્તુઓ લગાડેલી હતી અને તેનાથી તે કુલટાને આલિંગન કરી રહ્યો હતો. તેને આ અવસ્થામાં દેખી અજામિલ એકદમ મોહિત અને કામવશ થઈ ગયો॥61॥

એણે ધૈર્ય અને જ્ઞાનવડે પોતાના મનને રોકવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ કામદેવે એના મનને એવું વિહ્વલ બનાવ્યું હતું કે એને કાબૂમાં રાખી શક્યો નહિ॥62॥

એ શૂદ્ર અને વેશ્યાને જોવાથી એને કામદેવરૂપી ઝૂડે પકડ્યો હતો તેથી એ સ્મૃતિભ્રષ્ટ થયો અને મનથી એ વેશ્યાનું જ ચિન્તન કરવા લાગ્યો અને સ્વધર્મ પાળતો અટક્યો॥63॥

એની પાસે બાપનું જેટલું ધન હતું તે સઘળુંયે આપીને તે એને જ રાજી કરવા લાગ્યો, એટલું જ નહિ પણ એના મનને ગમે તેવા સારા-સારા પદાર્થ આપીને તેને જેમ-તેમ કરી રાજી કરવા લાગ્યો॥64॥

આ અજામિલ એ પાપી અને કુલટાની તીરછી નજરથી એવો વીંધાઈ ગયો હતો કે એણે પોતાની બ્રાહ્મણ જાતિની કુળવાન નવયુવતી વિવાહિતા સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ કર્યો॥65॥

ન્યાય કે અન્યાયથી જ્યાં ત્યાંથી ધન લાવીને આ મન્દબુદ્ધિવાળા અજામિલે આ વેશ્યાના જ કુટુમ્બનું પોષણ કર્યું॥66॥

આ પાપીએ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનોનું ઉલ્લંઘન કરી સ્વચ્છન્દ આચરણ કર્યું છે. સત્ પુરુષોએ તેની નિન્દા કરી છે. ઘણા દિવસો સુધી વેશ્યાના મળ સમાન અપવિત્ર અન્નથી તેણે પોતાનું જીવન વીતાવ્યું છે, એનું આખું આયુષ્ય જ પાપમય છે॥67॥

તત એનં દણ્ડપાણે: સકાશં કૃતકિલ્બિષમ્।
નેષ્યામોડકૃતનિર્વેશં યત્ર દણ્ડેન શુદ્ધ્યતિ॥68॥

અત્યાર સુધી તેણે કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી કર્યું. તેથી હવે અમે આ પાપીને દણ્ડપાણિ ભગવાન્ યમરાજની પાસે લઈ જઈશું. ત્યાં પોતાનાં પાપોનો દણ્ડ ભોગવી શુદ્ધ થઈ જશે॥68॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં વૃત્તાન્ત શ્રવણ નિરૂપણ નામનો) "અજામિલનું આખ્યાન" નામનો
પહેલો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 2 નામનો મહિમા

વિશેષ : આ બીજા અધ્યાયમાં વિષ્ણુના પાર્ષદોએ યમના દૂતોને ભગવાનના નામનો અદ્ભુત મહિમા કહ્યો અને અજામિલને ફળ (મોક્ષની) પ્રાપ્તિ થઈ એ કથા કહેવામાં આવશે.
શ્રીશુક ઉવાચ
એવં તે ભગવદ્દૂતા યમદૂતાભિભાષિતમ્।
ઉપાધાર્યાથ તાન્ રાજન્ પ્રત્યાહુર્નયકોવિદા:॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ ભગવાનના દૂતો ન્યાય તથા ધર્મના મર્મને જાણનારા છે. એમણે એ પ્રમાણે યમના દૂતોનું ભાષણ સાંભળી એમને આ પ્રમાણે કહ્યું॥1॥
શ્રીવિષ્ણુના દૂતો બોલ્યા : અહો! અફસોસ છે કે ન્યાય કરનારાઓની સભાને અધર્મે અભડાવી દીધી છે, કેમકે એ સભામાં શિક્ષાને યોગ્ય નહિ તેવા નિષ્પાપ લોકોને વૃથા શિક્ષા કરવામાં આવે છે॥2॥
ન્યાયાધીશો પ્રજાનાં માતા-પિતા તુલ્ય છે; એઓ સજ્જન અને સમદૃષ્ટિ રાખનારા હોવા જોઈએ. જો એ લોકો નિરપરાધીને શિક્ષા કરવા લાગે તો પ્રજાએ કોને શરણે જવું?॥3॥
મોટા પુરુષો જે કામ કરે છે તે પ્રમાણે બીજાઓ પણ કરે છે; મોટા પુરુષો જે વાતને પ્રમાણે માને તેને બીજાઓ પણ માને છે॥4॥
આમ જનતા પશુઓની માફક ધર્મ અને અધર્મ ના સ્વરૂપને જાણ્યા વિના કોઈ સત્ પુરુષ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી દે છે. એની ગોદમાં માથું ઢાળી દઈ નિર્ભય અને નિશ્ચિન્ત સૂઈ જાય છે॥5॥
લોકોના વિશ્વાસ પાત્ર દયાળુ ન્યાયાધીશ જેઓ અજ્ઞાનપણે ભરોસાથી પોતાના શરીરને સોંપી બેઠેલા હોય તેમનો દ્રોહ તો કેમ જ કરે?॥6॥
યમદૂતો, આ અજામિલ કરોડો જન્મોનાં પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ચૂક્યો છે કેમકે મહામનલરૂપ ભગવાનનું નામ એણે લીધું છે. ભલેને પછી તે વિવશ થઈને હોય*॥7॥
વિશેષ : "યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા તપોયજ્ઞક્રિયાદિષુ, ન્યૂનં સમ્પૂર્ણતાં યાતિ સદ્યો વન્દે તમચ્યુતમ્" જેનું સ્મરણ કરવાથી અને નામ ઉચ્ચારવાથી તપ, યજ્ઞ અને ક્રિયાઓ વગેરેમાં જે ન્યૂનતા રહી જાય તે પૂર્ણ થાય છે તેવા અચ્યુત ભગવાનને હું નમું છું. આ વાક્ય કર્મની પૂર્તિ

ભગવાનના નામથી બતાવે છે પણ પાપની નિવૃત્તિ કહેતું નથી, એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે શાસ્ત્રમાં : "અવશેનાપિ યન્નામ્નિ કીર્તિતે સર્વપાતકૈ:, પુમાન્ વિમુચ્યતે સદ્ય: સિંહત્રસ્તમૃગૈર્યથા" પર વશ થઈને પણ જો માણસ ભગવાનનું નામ લે તો, સિંહના ત્રાસથી વનમાંથી જેમ મૃગો નાસી જાય છે, તેમ એનાં સર્વ પાપ નિવૃત્ત થાય છે; વગેરે વાક્યોથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. વળી "નામ્નોસ્તિ યાવતી શક્તિ: પાપનિર્હરણે હરે:, તાવત્ કર્તું ન શક્નોતિ પાતકં પાતકી જન:" ભગવાનના નામમાં પાપ દૂર કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેટલું પાપ પાપી કરી શકતો જ નથી વગેરે વાક્યો પાપનિવૃત્તિમાં પ્રમાણ છે.

જે વખતે 'હે નારાયણ', એ ચાર અક્ષરવાળું ભગવાનનું નામ તે બોલ્યો તે જ વખતે, એટલાથી જ આ પાપીનાં સમસ્ત પાપોનું નિવારણ થઈ ચૂક્યું॥8॥

ચોર, મદિરા પીનાર, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, બ્રહ્મહત્યા કરનાર, સાવકી માનો સન કરનાર, સ્ત્રી, રાજા, પિતા અને ગાય ને મારવાવાળો ગમે તેવો અને ગમે તેવડો મોટો પાપી હોય, બધાને માટે આ જ આટલું જ સૌથી મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે ભગવાન્ નામનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, કારણ કે ભગવન્ નામોના ઉચ્ચારણથી મનુષ્યની બુદ્ધિ ભગવાનના ગુણ, લીલા અને સ્વરૂપમાં લાગી જાય છે અને સ્વયં ભગવાનની એના પ્રત્યે આત્મીય બુદ્ધિ થઈ જાય છે॥9-10॥

ભગવાનનું નામ લેવાથી જેવી પાપીની શુદ્ધિ થાય છે તેવી શુદ્ધિ મહાત્માઓએ કહેલાં ચાન્દ્રાયણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તોથી પણ થતી નથી. ભગવાનનું નામ પાપ મટાડવા ઉપરાન્ત ભગવાનના ગુણને પણ જણાવનારું છે॥11॥

પ્રાયશ્ચિત્ત પાપોનાં મૂળને મટાડતાં નથી. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી મન પાછું પાપના માર્ગમાં દોડે છે. એટલામાટે પાપોનો સમૂળગો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓને માટે તો ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કેમકે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી અન્ત:કરણ શુદ્ધ થાય છે॥12॥

તો હવે સઘળાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર અજામિલને તમે લઈ જાઓ નહિ કેમકે મરતી વખતે તેણે પૂરા અક્ષરથી ભગવાનનું નામ લીધું (વિશેષ : ભગવાનનું નામ કરવા સમયે લેવાનું કહ્યું. તેથી પાછળથી બીજા પાપ થવાનો સમ્ભવ નથી એમ જણાવ્યું છે)છે॥13॥

સંકેતથી, પુત્રાદિકનાં નામ ઉપરથી, મશ્કરીથી, ગાવાનો આલાપ કરતાં અથવા ગાળ દઈને પણ ભગવાનનું નામ લેવાય તો એ નામ સઘળાં પાપોને મટાડે છે એવો સિદ્ધાન્ત છે॥14॥

પડતાં, ઠેસ વાગતાં, હાડકાં ભાંગતાં, સર્પ વગેરે કરડતાં, તાવ વગેરેની પીડા થતાં, અથવા આગમાં બળતાં અથવા લાકડી વગેરે વાગતાં પણ જે માણસ પર વશ પણાથી ભગવાનનું નામ લે છે તે યમપુરીનાં કષ્ટ ભોગવવાને યોગ્ય નથી॥15॥

ખૂબ વિચાર કરીને મોટા ઋષિઓએ મોટા પાપોને માટે મોટાં અને નાનાં પાપોને માટે નાનાં એવાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે, પરન્તુ ભગવાનનાં નામને એ વ્યવસ્થા લાગુ પડતી નથી॥16॥

તપ, દાન, જપ વગેરેથી કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે પણ પાપોથી મલિન એનું હૃદય પવિત્ર થતું નથી; એ તો પ્રભુના ચરણકમળની સેવાથી જ થાય છે॥17॥

જેમ જાણે કે અજાણે અગ્નિનો સ્પર્શ ઇન્ધનને થઈ જાય તો પણ એ કાષ્ઠના સમૂહને બાળી નાખે છે, તેમ જાણતાં કે અજાણતાં લેવાયેલું ભગવાનનું નામ માણસનાં સઘળાં પાપને બાળી નાખે છે*॥18॥

વિશેષ : "હરિર્હરતિ પાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃત:, અનિચ્છયાપિ સંસ્પૃષ્ટો દહત્યેવ હિ પાવક:" ભગવાનને દુષ્ટ હૃદયનાં માણસો સંભારે તો પણ એ પાપોનું હરણ કરે છે, જેમ ઇચ્છા વિના અગ્નિને સ્પર્શ કર્યો હોય તો પણ એ બાળે છે. વળી "આશ્ચર્યથી, ભયથી, દુ:ખથી, શરીરમાં વાગી જવાથી કે કપટથી પણ જે ભગવાનનું નામ લે છે, તે પણ પરમ ગતિ પામે છે" "અપવિત્ર: પવિત્રો વા સર્વાવસ્થાં ગતોપિ વા, ય: સ્મરેત્ પુણ્ડરીકાક્ષં સ બાહ્યાભ્યન્તર: શુચિ:" "અપવિત્ર હોય, પવિત્ર હોય, કે ગમે તે સ્થિતિમાં હોય પુણ્ડરીકાક્ષ ભગવાનનું નામ લેવાથી બહાર અને અંદરથી પવિત્ર થાય છે" હે રાજન્! ભગવાનનું નામ લેવામાં દેશનો કે કાળનો નિયમ નથી. યજ્ઞમાં, દાનમાં, તીર્થ સ્નાનમાં અથવા વિધિપૂર્વક જપમાં શુદ્ધ કાળ આવશ્યક છે પણ ભગવનનામના કીર્તનમાં કાળ શુદ્ધિની કોઈ આવશ્યકતા નથી. ચાલતાં, ઊભા રહેતાં, સૂતાં, ખાતાં, પીતાં, 'કૃષ્ણ કૃષ્ણ' એમ બોલનાર પાપથી છૂટે છે. વગેરે અનેક વાક્યો નામનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમ કોઈ અત્યન્ત જોરૂકા (શક્તિશાળી) અમૃતને તેનો ગુણ જાણ્યા વગર અણજાણમાં પી લે તો પણ તે અવશ્ય પીનારને અમર બનાવી દે છે, તેવી જ રીતે અજાણે ઉચ્ચારણ કરવા છતાં ભગવાનનું નામ પોતાનું ફલ દઈને જ રહે છે.(વસ્તુશક્તિ શ્રદ્ધાની અપેક્ષા નથી રાખતી)॥19॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એવી રીતે એ વિષ્ણુના પાર્ષદોએ ભગવાન્ સમ્બન્ધી ધર્મનો નિર્ણય કરી એ અજામિલ બ્રાહ્મણને યમદૂતના પાશથી છોડાવતાં મરણથી પણ છોડાવ્યો॥20॥

હે શત્રુને વશ કરનાર! ભગવાનના દૂતોએ યમના જે દૂતોને કાઢી મૂકેલા તેઓ યમરાજની પાસે ગયા અને એમને સઘળી હકીકત કહી॥21॥

એ અજામિલ, જે પાશમાંથી છૂટ્યો હતો અને નિર્ભય થઈ સ્વસ્થતામાં આવ્યો હતો, તે દર્શનથી પરમ આનન્દ પામી ભગવાનના પાર્ષદોને મસ્તક ઝુકાવી પગે લાગ્યો॥22॥

નિષ્પાપ પરીક્ષિત! એને કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા થઈ છે એમ જાણી ભગવાનના પાર્ષદો અજામિલના દેખતાં તુરત અન્તર્ધાન થઈ ગયા॥23॥

એણે યમના દૂતો પાસેથી વેદમાં પ્રતિ પાદન કરેલો સગુણ (પ્રવૃત્તિ વિષયક) ધર્મ અને ભગવાનના પાર્ષદો પાસેથી ભગવાને પ્રતિપાદન કરેલો શુદ્ધ નિર્ગુણ ધર્મ સાંભળ્યો હતો. આવી રીતે ભગવાનના મહિમાનું શ્રવણ કરવાથી અજામિલને તુરત ભગવાન્માં ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને પોતાનું પાપ સંભારીને ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો:॥24-25॥

(અજામિલ મનમાં અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો) "ઓહો! મનને નહિ જીતનાર એવા મેં ભારે ભૂંડું કર્યું. શૂદ્ર જાતિની સ્ત્રીમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરીને મેં મારું બ્રહ્મત્વ ગુમાવ્યું॥26॥

સત્ પુરુષોવડે તિરસ્કારને પાત્ર બનેલા પાપી અને કુળમાં કાજળરૂપ એવા મને ધિક્કાર હો. મેં નાની અવસ્થાની પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. મેં મદિરા પીનારી આ વ્યભિચારીણીમાં ગમન કર્યું॥27॥

અહો! મેં વૃદ્ધ અનાથ, દુ:ખિત અને જેમને બીજો કોઈ પુત્રાદિક નથી તેવાં મા-બાપને નીચની પેઠે ત્યજી દીધાં અને એમના ઉપકારને સંભાર્યા પણ નહિ॥28॥

ખરે! હું મહાદારુણ નરકમાં જરૂર પડીશ. નરકમાં ધર્મનો નાશ નરનારા કામી લોકો અનેક યાતનાઓ ભોગવે છે॥29॥

અહો! આ તે મને સ્વપ્ન થયું કે આ અદ્ભુત વાત મેં જાગતાં દીઠી?॥30॥

જે સુન્દર દર્શનવાળા લોકોએ મને પાશથી બાંધીને નરકમાં લઈ જવાતાં છોડાવ્યો, તે ચાર સિદ્ધ પુરુષો કયાં ગયાં?॥31॥

જો કે આ જન્મમાં હું દુર્ભાગી અને પાપી છું, તો પણ પૂર્વ જન્મનું કાંઈક મોઘું પુણ્ય હોવું જોઈએ, નહિતર એ મોટા દેવોનું દર્શન કે જેનાથી મારું અન્ત:કરણ નિર્મળ થયું, તે કેમ જ થાય? પૂર્વ જન્મનું પુણ્ય ન હોય તો હું, જે અપવિત્ર દાસીનો પતિ છું, તેથી જીભમાંથી ભગવાનનું નામ નીકળવું જ સમ્ભવે નહિ; મહાકપટી, પાપી, બ્રહ્મત્વને ખોઈ બેઠેલો અને નિર્લજ્જ હું કયાં અને મહામનળરૂપ ભગવાનનું 'નારાયણ' નામ કયાં? (ખરેખર, હવે તો હું કૃતાર્થ જ થઈ ગયો). હવે ચિત્ત, ઇન્દ્રિય તથા પ્રાણ વાયુને જીતીને હું એવો યત્ન કરીશ કે જેથી મારો આત્મા ફરીવાર મહામોહમાં ડૂબે નહિ॥32-35॥

હું અવિદ્યા, તૃષ્ણા અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં આ બન્ધનને તોડી નાખીશ અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે સ્નેહી, શાન્ત, દયાવાન, મિત્રતાવાળો અને સંયમી થઈને સ્ત્રીરૂપી ભગવાનની માયા, જે આત્માને ગળી ગઈ છે, તેમાંથી મુક્ત થઈશ. એ સ્ત્રીએ મને ક્રીડામૃગની પેઠે ખરાબ રીતે નચાવેલો છે. સાચી વાતમાં ધ્યાન રાખી દેહાદિકમાં "હું અને મારું" એવા અર્થ ભાવવાળી બુદ્ધિને છોડી દઈ, હું ભગવાનનાં કીર્તનાદિકથી શુદ્ધ થયેલા મારા મનને ભગવાન્માંજ લગાવીશ"

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે સાધુ પુરુષોના ક્ષણ માત્રના સનથી અજામિલને પરમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો અને એ પુત્રાદિકના સ્નેહરૂપ સર્વ બન્ધનમાંથી છૂટો પડી હરિદ્વારમાં ગયો॥39॥

એ હરિદ્વાર દેવલોકના સ્થાનકરૂપ છે. ત્યાં બેસીને તેણે યોગમાર્ગનો આશ્રય કર્યો અને તમામ ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી હટાવી, મનમાં લીન કરી અને મનને બુદ્ધિમાં લીન કરી દીધું॥40॥

ત્યારબાદ આત્મચિન્તનદ્વારા તેણે બુદ્ધિને વિષયોથી અલગ કરી દીધી તથા ભગવાનના ધામ અનુભવ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં જોડી દીધી॥41॥

આ પ્રમાણે જ્યારે અજામિલની બુદ્ધિ વિગુણમયી પ્રકૃતિથી પર થઈ જઈ ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ ગઈ ત્યારે તેણે જોયું કે તેની સામે એ જ ચારેય પાર્ષદ, જેમને તેણે પહેલાં જોયા હતા, ઊભા છે. અજામિલે મસ્તક નમાવી તેમને પ્રમાણ કર્યા॥42॥

પાર્ષદોનું દર્શન કર્યા પછી ગનાજીમાં અજામિલનો દેહ છૂટી ગયો અને એને તુરત ભગવાનના પાર્ષદોના જેવું જ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. પછી એ ભગવાનના પાર્ષદોની સાથે સુવર્ણના વિમાનમાં બેસી આકાશમાર્ગે જ્યાં લક્ષ્મીજીના પતિ નારાયણ રહે છે તે વૈકુણ્ઠમાં ગયો॥43-44॥

પરીક્ષિત, અજામિલ દાસીનો સહવાસ કરી તમામ ધર્મ-કર્મ નો નાશ કરનાર હતો, તે તેના નિન્દિત કર્મને કારણે પતિત થઈ ગયો હતો. નિયમોથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાથી તેને નરકમાં નાખવામાં આવી રહ્યો હતો. પણ ભગવાનના એક નામનો ઉચ્ચાર કરવા માત્રથી તે તેમાંથી તત્કાલ મુક્ત થઈ ગયો॥45॥

જે લોકો આ સંસાર બન્ધનમાંથી મુક્તિ ઇચ્છે છે. એમનેમાટે, પોતાના ચરણોના સ્પર્શથી તીર્થોને તીર્થ બનાવવાવાળા ભગવાનના નામથી ચડિયાતું કોઈ બીજું સાધન નથી; કારણ કે નામનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્યનું મન ફરી કર્મમાં લાગતું જ નથી. ભગવાનના નામ સિવાય બીજા કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તનો આશ્રય લેવાથી મન રજોગુણ અને તમોગુણ થી ગ્રસ્ત જ રહે છે તથા પાપોનો પૂરેપૂરો નાશ પણ નથી થતો॥46॥

જે માણસ આ પરમ ગુહ્ય, પાપોને મટાડનાર ઇતિહાસને શ્રદ્ધા સહિત સાંભળે અને ભક્તિથી કહી સંભળાવે, તો ભલે એ પાપી હોય તો પણ નરકમાં ક્યારેય જતો નથી. યમરાજના દૂતો તો આંખ ઊંચી કરી તેની સામે પણ જોઈ શકતા નથી. તેનું જીવન ભલે પાપમય હોય, વૈકુણ્ઠમાં એની પૂજા થાય છે॥47-48॥

મ્રિયમાણો હરેર્નામ ગૃણન્ પુત્રોપચારિતમ્।
અજામિલોઽપ્યગાદ્ધામ કિં પુન: શ્રદ્ધયા ગૃણન્॥49॥

મરતી વખતે અજામિલે પુત્રના બહાને ભગવાનનું નામ લીધું તો પણ એ ભગવાનના ધામે પહોંચી ગયો; ત્યારે જો શ્રદ્ધાથી ભગવાનનું નામ લેવામાં આવે તો એ નામ લેનાર માણસ ભગવાનના ધામને પામે એમાં તો કહેવું જ શું?॥49॥

ઇતિ શ્રીભાગવત્ ષષ્ઠસ્કંધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં નામ કીર્તન નિરૂપણ નામનો) "નામનો મહિમા" નામનો
બીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 3 યમરાજાએ કહેલો સિદ્ધાન્ત

વિશેષ : આ ત્રીજા અધ્યાયમાં યમરાજાએ ભક્તિમાર્ગમાં થતા સન્દેહ મટાડીને કહેલો સિદ્ધાન્ત કહેવાશે.

રાજા ઉવાચ

નિશમ્ય દેવ: સ્વભટોપવર્ણિતં પ્રત્યાહ કિં તાન્ પ્રતિ ધર્મરાજ:।
એવં હતાજ્ઞો વિહતાન્મુરારે: નૈદેશિકૈર્ યસ્ય વશે જનોઽયમ્॥1॥

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું: ભગવન્ બધા જીવ દેવાધિદેવ ધર્મરાજને વશ છે અને ભગવાનના પાર્ષદોએ એમની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો તથા તેના દૂતોએ યમપુરીમાં જઈ એમને અજામિલનું વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તે બધું સાંભળીને તેમણે પોતાના દૂતોને શું કહ્યું?॥1॥

હે મહારાજ! યમરાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કોઈ ઠેકાણે પણ થયો હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી; એટલામાટે આ બાબતમાં લોકોને સંશય થશે, તો એ સંશય આપ વિના બીજો કોઈ દૂર ન કરી શકે એવો મારો નિશ્ચય છે॥2॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! ભગવાનના પાર્ષદોએ જેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ બનાવ્યો છે, તેવા યમદૂતોએ પોતાના યમપૂરીના સ્વામી યમરાજાને નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી॥3॥

યમદૂતોએ કહ્યું : હે પ્રભુ! સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ (અથવા પાપ, પુણ્ય અને મિશ્ર) કર્મ કરનારા જીવલોકને કર્મનાં ફળ આપનાર ન્યાયધીશો આ જગતમાં કેટલા છે?॥4॥

જગતમાં જો દણ્ડ દેનારા શાસકો ઘણા હોય તો કોને સુખ મળે અને કોને દુ:ખ એની વ્યવસ્થા એક સરખી ન હોઈ શકે॥5॥

કર્મ કરનારા ઘણા લોકોના શાસકો પણ ઘણા હોય તો પછી તેમનું શાસકપણું નામ માત્રનું જ રહે, જેવી રીતે એક સમ્રાટને આધીન ઘણા નામ માત્રના સામન્ત હોય છે॥6॥

તેથી અમે તો એમ સમજીએ છીએ કે એકલા આપ જ બધાં પ્રાણીઓ અને તેમના સ્વામીઓના પણ અધીશ્વર છો. આપ જ મનુષ્યોનાં પાપ અને પુણ્યના નિર્ણાયક, દણ્ડ દેનારા અને શાસક છો॥7॥

પ્રભો! અત્યાર સુધી સંસારમાં ક્યાય પણ આપે નક્કી કરેલ દણ્ડની અવગણના થઈ નહોતી; પણ હમણાં ચાર અદ્ભુત સિદ્ધ પુરુષોએ આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દીધું છે॥8॥

અમે પાપી અજામિલને તમારી આજ્ઞાથી નરકમાં લાવતા હતા ત્યાં એ ચાર સિદ્ધોએ બળાત્કારથી અમારા પાશ કાપી નાખી એને છોડાવ્યો॥9॥

એ વાત જાણવા જો અમે અધિકારી હોઈએ તો એ કોણ હતા એ અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. અજામિલ ‘નારાયણ’ એટલું બોલ્યો, ત્યાં તો "બીશ નહિ, બીશ નહિ” એમ બોલતા એઓ તુરત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા॥10॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે દૂતોએ પૂછ્યું ત્યારે પ્રજાઓને શિક્ષા કરનાર ભગવાન્ યમરાજા પ્રસન્ન થઈ ભગવાનના ચરણારવિન્દનું સ્મરણ કરતા કહેવા લાગ્યા॥11॥

યમરાજાએ કહ્યું : સ્થાવર અને જંગમનો સ્વામી મારાથી જુદો જ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર એ એના અંશરૂપ છે અને એમનાવડે આ જગત્નાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય થાય છે. સર્વ લોકો નાકમાં નાથેલા બળદની પેઠે એ ઈશ્વરને વશ છે. સર્વના સ્વામી એ પરમેશ્વરમાં તાંતણામાં લૂગડાંની પેઠે આ આખું જગત ઓતપ્રોત થઈ રહ્યું છે॥12॥

જેવી રીતે ખેડૂત પોતાના બળદોને પહેલાં નાની-નાની રસ્સીઓમાં બાંધી પછી એ રસ્સીઓને એક જાડાં દોરડાંમાં બાંધી દે છે, તેવી જ રીતે જગદીશ્વર ભગવાને પણ બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણ અને બ્રહ્મચર્ય વગેરે આશ્રમરૂપી નામની નાની-નાની રસ્સીઓમાં બાંધી પછી બધાં નામોને વેદવાણીરૂપ જાડાં દોરડામાં બાંધી રાખ્યાં છે. આ પ્રમાણે બધા જીવ નામ અને કર્મરૂપ બન્ધનમાં બંધાયેલા ભયભીત થઈ એને જ પોતાનું સર્વસ્વ ભેટ કરી રહ્યા છે॥13॥

હું, ઇન્દ્ર, નિઋતિ, વરુણ, ચન્દ્રમા, અગ્નિ, શિવ, પવન, સૂર્ય, બ્રહ્મા, બારેય આદિત્ય, વિશ્વેદેવતા, આઠ વસુ, સાધ્ય, ઓગણપચાસ મરુત્, સિદ્ધ, અગિયાર રુદ્ર અને બીજા ભૃગુ વગેરે પ્રજાપતિઓ અને દેવોના સ્વામીઓ જેઓને રજોગુણ અને તમોગુણ નો સ્પર્શ પણ નથી અર્થાત્ જેમનામાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન છે તેઓ પણ માયાને અધીન હોવાને લીધે એ પરમેશ્વર ક્યારે, શું, કેવી રીતે કરવા માગે છે તે જાણી શકતા નથી ત્યારે બીજાની તો વાત જ શી?॥14-15॥

જેવી રીતે ઘટ, પટ આદિ રૂપવાન પદાર્થ પોતાના પ્રકાશક નેત્રને જોઈ શકતા નથી તેમ પ્રાણીઓ પણ એ પરમેશ્વર, જે સર્વ જીવોના અન્તર્યામી અને દ્રષ્ટા છે, તેને ઇન્દ્રિયોથી, મનથી, પ્રાણથી, હૃદયથી કે વાણીથી જાણી શકતાં નથી॥16॥

સ્વતન્ત્ર, સર્વોત્કૃષ્ટ, મહાત્મા અને માયા ના અધિપતિ એવા એ પરમેશ્વર ભગવાનના મનોહર પાર્ષદો જગતમાં ફરે છે, તેઓનાં રૂપ, ગુણ અને સ્વભાવ ઘણું કરીને ભગવાનના જેવાં જ હોય છે॥17॥

દેવો જેમની પૂજા કરે છે તેવા એ મહા અદ્ભૂત ભગવાનના પાર્ષદો કે જેમનું દર્શન થવું જ ઘણું દુર્લભ છે તેઓ ભગવાનની ભક્તિ કરનારા મનુષ્યોનું શત્રુઓથી, મારાથી અને અગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવોથી પણ રક્ષણ કરે છે॥18॥

સ્વયં ભગવાને જ ધર્મની મર્યાદાનું નિર્માણ કર્યું છે, તેને ઋષિઓ જાણતા નથી. દેવતા અથવા સિદ્ધગણ પણ જાણતા નથી તો પછી આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યો, અસુરો, વિદ્યાધરો અને ચારણો વગેરે તો ક્યાંથી જાણે?॥19॥

બ્રહ્માજી, નારદજી, સદાશિવ, સનત્કુમાર, કપિલમુનિ, મનુ, પ્રહ્લાદ, જનકરાજા, ભીષ્મપિતામહ, બલિરાજા, શુકદેવજી અને અમે (વિશેષ : ભગવાનની ભક્તિ હોવાથી પોતાને ભાગ્યશાળી માનીને 'અમે' એમ બહુવચન આપેલું છે.) (ધર્મરાજ) એ બાર વ્યક્તિ

જ ગુપ્ત, શુદ્ધ અને ઘણા પરિશ્રમથી જણાય તેવા ભગવદ્ધર્મને જાણીએ છીએ કે જે ધર્મને જાણવાથી મુક્તિ થાય છે॥20-21॥

નામ કીર્તન વગેરેથી ભગવાનની ભક્તિ કરવી, એ જ આ લોકમાં મનુષ્યોનો સર્વોત્તમ ધર્મ છે॥22॥

હે પુત્રો! ભગવાનના નામના ઉચ્ચારણનું માહાત્મ્ય (આ વિષય તમોએ પ્રત્યક્ષ જોયેલો છે તેથી એમાં બીજું પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી, એમ કહે છે.) તો જુઓ; એનાથી અજામિલ જેવો પાપી પણ કાળના પાશમાંથી છૂટી ગયો॥23॥

ભગવાનના ગુણ, લીલા અને નામોનું સારી રીતે કરાયેલ કીર્તન મનુષ્યોના પાપોનો સર્વથા વિનાશ કરી નાખે એ કોઈ એનું બહુ જ મોટું ફલ નથી; કારણ કે અત્યન્ત પાપી અજામિલે મરતી વખતે ચંચલ ચિત્તથી પોતાના પુત્રના નામ 'નારાયણ' નો ઉચ્ચાર કર્યો, આ નામના આભાસ માત્રથી એનાં બધાં પાપ તો બળી ગયાં, મુક્તિની પણ પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ॥24॥

મોટા-મોટા વિદ્વાનોની બુદ્ધિ ક્યારેક ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ જતી હોય છે. તેઓ કર્મોનાં મીઠા-મીઠા ફલોનું વર્ણન કરનારી અર્થવાદરૂપી વેદવાણીમાં જ મોહિત થઈ જાય છે અને યજ્ઞયાગાદિ મોટાં-મોટાં કર્મો કરવામાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે તથા આ સુગમમાં સુગમ, સહેલામાં સહેલો ભગવદ્ નામનો મહિમા જાણતા નથી એ કેટલા અફસોસની વાત છે॥25॥

જેઓ બુદ્ધિમાન મનુષ્યો છે તેઓ તો આવા વિચારથી સર્વ પ્રકારથી ભગવાનની ભક્તિરૂપ જ ઉપાય કરે છે. એ માણસો મારા તરફથી શિક્ષાને યોગ્ય જ નથી કેમકે પહેલી વાત તો એ કે તેઓ પાપ કરતા જ નથી, પરન્તુ જો કદાચિત્ સંયોગવશ કોઈ પાપ થઈ પણ જાય તો ભગવાનનું ગુણગાન તેનો તત્કાલ નાશ કરી દે છે॥26॥

જે સમદૃષ્ટિવાળા સાધુ પુરુષો ભગવાનને જ પોતાના સાધ્ય અને સાધન માની તેમના ઉપર નિર્ભર હોય તેમની પવિત્ર કથાઓને દેવો અને સિદ્ધ લોકો પણ ગાય છે. તેમની રક્ષા ભગવાનની ગદા-સદા કરતી જ રહે છે તેમની પાસે પણ તમારે ભૂલ્યે ચૂક્યે પણ જવું નહિ કેમકે એમને શિક્ષા કરવાને હું કે કાળ પણ સમર્થ નથી॥27॥

ભગવાનનાં ચરણકમળના મકરન્દરૂપી રસને જે નિષ્ચિન અને રસજ્ઞ પરમહંસ લોકો નિરન્તર સેવે છે તેનાથી જેઓ વિમુખ હોય અને નરકના માર્ગરૂપી ઘરમાં તૃષ્ણા બાંધી બેઠેલા હોય, તેવા દુષ્ટ લોકોને જ અહીં લાવજો॥28॥

જેમની જીભ ભગવાનના ગુણનું ઉચ્ચારણ કરતી ન હોય, જેમનું ચિત્ત ભગવાનનાં ચરણારવિન્દનું સ્મરણ કરતું ન હોય, જેમનું મસ્તક એકવાર પ્રભુ ચરણમાં નમતું ન હોય તેમને અહીં લાવજો॥29॥

આજ મારા દૂતોએ ભગવાનના પાર્ષદોનો અપરાધ કરી ખુદ ભગવાનનો જ તિરસ્કાર કર્યો છે. આ મારો જ અપરાધ છે. પુરાણપુરુષ ભગવાન્ નારાયણ અમારો આ અપરાધ ક્ષમા કરે (ઉપર પ્રમાણે દૂતોને કહીને હવે ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.) અમે અજ્ઞાની હોવા છતાં એમના નિજ સેવક છીએ અને તેમની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવા અંજલિ બાંધી સદા ઉત્સુક રહીએ છીએ.

તેથી પરમ મહિમાવાળા ભગવાનનેમાટે તો એ જ યોગ્ય છે કે આપ અમને ક્ષમા કરી દે. હું એસર્વના અન્તર્યામી એકરસ અનન્ત પ્રભુને નમસ્કાર કરું છું॥30॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એટલામાટે જગત્માં મહામનળરૂપ ભગવાનનું જ નામ મોટા પાપોને પણ નિર્મૂળ કરનારું પ્રાયશ્ચિત્ત છે એમ સમજી લો॥31॥

જે લોકો વારંવાર ભગવાનનાં ઉદાર અને કૃપાપૂર્ણ ચરિત્રોના શ્રવણ કીર્તન કરે છે, એમના હૃદયમાં પ્રેમમયી ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે. તે ભક્તિથી જેવી આત્મશુદ્ધિ થાય છે તેવી કૃચ્છ્ર ચાન્દ્રાયણ વગેરે વ્રતોથી થતી નથી॥32॥

જે મનુષ્ય ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણારવિન્દ-મકરન્દરસ નો લોભી ભમરો છે તે સ્વભાવથી જ માયાના આપાતરમ્ય (દેખાવમાં જ રમ્ય), દુ:ખદ અને પહેલે થી જ છોડી દીધેલ વિષયોમાં ફરી આસક્ત થતો નથી. પરન્તુ જેઓ આ દિવ્ય રસથી વિમુખ છે, કામનાઓએ જેમની વિવેકબુદ્ધિ ઉપર પાણી ફેરવી નાખ્યું છે, તેઓ પોતાનાં પાપોને ધોવામાટે ફરી પ્રાયાશ્ચિત્ત રૂપ કર્મ જ કરે છે. એથી બને છે એવું કે એમનાં કર્મોની વાસના મટતી નથી અને તેઓ ફરી એવાજ દોષ કરી બેસે છે।।33।।

રાજન્! જ્યારે યમદૂતોએ પોતાના સ્વામી ધર્મરાજના મુખથી આ પ્રમાણે ભગવાનનો મહિમા સાંભળ્યો અને તેનું સ્મરણ કર્યું, ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની કોઈ સીમા જ ન રહી, ત્યારથી તેઓ ધર્મરાજની વાત ઉપર વિશ્વાસ ફરી પોતાના નાશની શંકાથી ભગવાનના આશ્રિત ભક્તોની પાસે જતા નથી બીજું તો ઠીક પણ તેઓ એમની તરફ આંખ ઉઠાવીને જોતાં પણ ડરે છે॥34॥

ઇતિહાસમિમં ગુહ્યં ભગવાન્ કુમ્ભસમ્ભવ:।
કથયામાસ મલય આસીનો હરિમર્ચયન્॥35॥

પ્રિય પરીક્ષિત! અજામિલનો આ ગુહ્ય ઇતિહાસ મહાત્મા અગસ્ત્ય મુનિએ મલયાચલમાં બેસી ભગવાનનું પૂજન કરતાં મને સંભળાવ્યો હતો॥35॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધમાં (પહેલા નામ પ્રકરણમાં અજામિલ ઉપાખ્યાનમાં સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ નામનો) "યમરાજાએ કહેલો સિદ્ધાન્ત" નામનો ત્રીજો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

પ્રકરણ 2જું-રૂપનિરૂપણ

અધ્યાય 4 હંસગુહ્યસ્તોત્રથી ભગવાનની સ્તુતિ

વિશેષ : ત્રણ અધ્યાયવડે નામપ્રકરણ પૂર્ણ કરીને હવે ચૌદ અધ્યાયથી રૂપનું તત્ત્વનિરૂપણ કરે છે. આ ચોથા અધ્યાયમાં પ્રચેતાઓએ ભગવાનની હંસગુહ્ય સ્તોત્રવડે પ્રાર્થના કરી છે.

રાજોવાચ

દેવાસુરનૃણાં સર્ગો નાગાનાં મૃગપક્ષિણામ્।
સામાસિકસ્ત્વયા પ્રોક્તો યસ્તુ સ્વાયમ્ભુવેઽન્તરે॥1॥

પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું: આપે સ્વાયમ્ભુવ મન્વન્તરમાં દેવ, અસુર, નર, નાગ, મૃગ અને પક્ષીઓની સૃષ્ટિ સ્રોપથી કહી॥1॥

હવે હું તેનો જ વિસ્તાર જાણવા માગું છું. પ્રકૃતિ આદિ કરણોના પરમ કારણ ભગવાન્ પોતાની જે શક્તિથી જે પ્રમાણે ત્યાર પછીની સૃષ્ટિ કરે છે, તેને જાણવાની પણ મારી ઇચ્છાછે॥2॥

સૂતજીએ કહ્યું : શૌનકાદિ ઋષિવર્યો! જ્યારે પરમ યોગી વ્યાસનન્દન શુકદેવજીએ રાજાનો સુન્દર પ્રશ્ન સાંભળ્યો ત્યારે એમનો સત્કાર કરીને નીચે પ્રમાણે બોલ્યા॥3॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : (ચતુર્થસ્કંધના અન્તમાં જે કથા અધૂરી મૂકેલી તેને અહીં પૂર્ણ કરે છે). જ્યારે પ્રાચીનબર્હિ રાજાના પુત્ર પ્રચેતાઓ સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેઓએ જોયું કે અમારા પિતા નિવૃત્તિ પરાયણ થઈ જવાથી સમગ્ર પૃથ્વી વૃક્ષોથી છવાઈ ગઈછે॥4॥

તપથી એમનામાં ક્રોધ તો વધ્યો હતો તેથી સર્વ ઝાડને બાળી નાખવાની ઇચ્છાથી એ પ્રચેતાઓએ ઝાડ ઉપર ક્રોધ કર્યો અને પોતાનાં મોઢામાંથી વાયુ અને અગ્નિ થી ઝાડ બળવા લાગ્યાં એ જોઈ વનસ્પતિના રાજા ચન્દ્રમાએ એમનો ક્રોધ શમાવવા આ પ્રમાણે કહ્યું : ॥6॥

"હે મહા ભાગ્યવાન્ પ્રચેતાઓ! રાંક ઝાડ ઉપર આપે ક્રોધ કરતો બરાબર નથી. આપ તો પ્રજાની વૃદ્ધિને ઇચ્છનાર પ્રજાપતિઓ ઠરેલા છો॥7॥

પ્રજાપતિઓના પતિ, અવિનાશી અને સર્વવ્યાપક ભગવાને પ્રજાઓને અન્નની સગવડ કરી દેવાને સારુ જ વનસ્પતિ અને ઔષધિઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે॥8॥

સંસારમાં પાંખોથી ઊડી શકનાર ચર પ્રાણીઓનું ભોજન ફલપુષ્પાદિક પદાર્થ છે. પગથી ચાલનાર પ્રાણીઓનું વગર હાથવાળા વૃક્ષ, લતા આદિ ભોજન છે. બે પગવાળા મનુષ્ય વગેરેને માટે ધાન્ય, ઘઉં આદિ અન્ન ભોજન છે. ચાર પગવાળા બળદ, ઉંટ વગેરે ખેતી ઇત્યાદિ દ્વારા અન્નની ઉત્પત્તિમાં સહાયકછે॥9॥

નિષ્પાપ પ્રચેતાઓ, આપના પિતા અને બ્રહ્મા એ આપને પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે, એમ છતાં પ્રજાના અન્નરૂપ વૃક્ષોને બાળી નાખવાં એ કઈ રીતે ઉચિત છે?॥10॥

પ્રદીપ્ત થયેલા ક્રોધને આપ શાન્ત કરો અને આપના દાદા તથા પરદાઓએ શાન્તિનો જે માર્ગ સેવેલો છે તે જ માર્ગે ચાલો॥11॥

બાળકોનાં રક્ષક માતા-પિતા છે, આંખોની રક્ષક ગૃહસ્થાશ્રમી છે, અજ્ઞાનીઓનો રક્ષક જ્ઞાની છે અને પ્રજાઓનો રક્ષક રાજાછે॥12॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં અન્તર્યામીરૂપે ભગવાન્ રહ્યા છે માટે આ સઘળું જગત્ ભગવાનના સ્થાનરૂપ છે એમ જાણો. એમ જાણવાથી તમે ભગવાનને પ્રસન્ન કરી શકશો॥13॥

જે પુરુષ હૃદયમાં ઊકળતા ભયપર ક્રોધને આત્મવિચારદ્વારા શરીરમાં જ ભંડારી દે છે, બહાર નીકળવા દેતો નથી, તે કાલક્રમથી ત્રણેય ગુણો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લે છે॥14॥

રાંક વૃક્ષોને બાળી નાખવાનું હવે બંધ કરો. બાકી રહેલાં વૃક્ષોનું અને તમારું કલ્યાણ થાઓ. આ વૃક્ષોએ પાળેલી ઉત્તમ કધયાને પત્ની રૂપમાં સ્વીકાર કરો"

હે રાજા! એ પ્રમાણે ચન્દ્રમાએ એમને શાન્ત કર્યા અને (પ્રમ્લોચા) અપ્સરાની એ સુન્દરી કધયા આપીને એ ત્યાંથી વિદાય થયા પછી એ પ્રચેતાઓ ધર્મની રીતિ પ્રમાણે એ કધયાને પરણ્યા॥16॥

એ પ્રચેતાઓથી એ સ્ત્રીમાં પ્રાચેતસ દક્ષ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેણે કરેલી પ્રજાની સૃષ્ટિથી ત્રણે લોક ભરાઈ ગયા છે॥17॥

હવે પુત્રીઓ ઉપર પ્રીતિ રાખનાર એ દક્ષ પ્રજાપતિએ વીર્ય તેમજ મન થી જેવી રીતે પ્રજાસરજી એ વાત મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો॥18॥

પ્રથમ એ દક્ષ પ્રજાપતિએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય વગેરે આકાશ, પૃથ્વી અને જળમાં રહેનારી પ્રજાને સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન કરી॥19॥

પરન્તુ જ્યારે તેમણે જોયું કે તે સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ થઈ રહી નથી ત્યારે પ્રાચેતસ દક્ષ વિધ્યાચળની પાસેના પર્વતોમાં જઈ અત્યન્ત ઘોર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા॥20॥

ત્યાં પાપનો નાશ કરનાર ઉત્તમ 'અઘમર્ષણ' નામનું તીર્થ છે. સમયે-સમયે સ્નાન કરીને એ પ્રજાપતિ તપથી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા॥21॥

જે સ્તોત્રથી એણે ઇન્દ્રિયાતીત ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને જેથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા તે 'હંસગુહ્ય' નામનું સ્તોત્ર તમારી પાસે કહું છું॥22॥

દક્ષ પ્રજાપતિ સ્તુતિ કરે છે: ભગવન્! આપની અનુભૂતિ, આપની ચિત્ શક્તિ અમોઘ છે આપ જીવ અને પ્રકૃતિથી પર, એના નિયન્તા એને સત્તા-સ્ફૂર્તિ દેનારા છો. જે જીવોએ ત્રિગુણમયી સૃષ્ટિને જ વાસ્તવિક સત્ય સમજી લીધું છે તેઓ આપના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી કારણ કે આપ સુધી કોઈ પણ પ્રમાણની પહોંચ નથી આપની કોઈ અવધિ, કોઈ સીમા નથી, આપ સ્વયં પ્રકાશ તથા પરાત્પર છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું॥23॥

આમ તો જીવ અને ઈશ્વર એક બીજાના સખા (મિત્ર) છે તથા આ જ શરીરમાં સાથે જ રહે છે; પરન્તુ સર્વશક્તિમાન આપના સખ્યભાવને જીવ નથી જાણતો, જેવી રીતે રૂપ, રસ, ગન્ધ વગેરે વિષય પોતાને પ્રકાશિત કરવાવાળાં નેત્ર, નાક આદિ ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓને નથી જાણતાં; કારણ કે આપ જીવ અને જગત ના દ્રષ્ટા છો, દૃશ્ય નહિ. મહેશ્વર! હું આપનાં શ્રીચરણોમાં નમસ્કાર કરું છું॥24॥

દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, અન્ત:કરણ, પઞ્ચભૂત અને પઞ્ચભૂત ના વિષયો પોતે જડ હોવાથી પોતાને, જણાવનારી ઇન્દ્રિયોને અને એમના નિયન્તા દેવતાઓને જાણતાં નથી, જ્યારે જીવ એ ત્રણેને તથા એમના મૂળ ગુણોને પણ જાણતો હોવા છતાં આપનું સ્વરૂપ કે જે સર્વજ્ઞ અનન્ત છે તેને એ જાણતો નથી, તેથી પ્રભુ! હું તો આપની સ્તુતિ કરું છું॥25॥

મન, નામ અને રૂપ ને પેદા કરે છે. જ્યારે સમાધિ અવસ્થામાં સંસારનાં દર્શન તથા સ્મરણ નો નાશ થાય ત્યારે એ મન શાન્ત થાય છે અને પરમાત્મા જે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રકાશે

છે. પ્રભો! આપ શુદ્ધ છો અને શુદ્ધ હૃદય-મન્દિર જ આપનું નિવાસસ્થાન છે. આપને મારા નમસ્કારછે॥26॥

જેમ યજ્ઞ કરનારાઓ 'સામિધેની'નામના પંદર મન્ત્રોથી કાષ્ઠમાં રહેલા ગૂઢ અગ્નિને અરણીમાંથી પ્રકટ કરે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાના ગૂઢ આત્માને વિચારથી હૃદયમાં સ્થિર કરીને પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્તત્વ, અહપાર, પાંચ વિષય, ત્રણ ગુણ, અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત પોતાની શક્તિઓમાં ગૂઢભાવથી છૂપાયેલા આપને શોધી કાઢે છે॥27॥

સર્વ પ્રકારની માયાનો નિષેધ કરીએ ત્યારે જે કૈવલ્યસુખમાં જણાય છે. સર્વ નામ રૂપ અને અચિુત્ય (વિશેષ : માયા પ્રભુની બાર શક્તિઓ પૈકીની એક શક્તિ છે.) શક્તિશાળી માયાથી પણ જેનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી તેવા આપ પ્રસન્ન હો॥28॥

જે કાંઈ વચનથી કહેવામાં આવે છે, જેનો બુદ્ધિથી નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, જે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને મનથી જેની કલ્પના થઈ શકે છે, તે ભગવાનનું સ્વરૂપ નથી કેમકે એ સઘળું ગુણોનું જ સ્વરૂપ છે, આપ તો ગુણોના તિરોભાવથી તથા આવિર્ભાવથી જાણવામાં આવો છો॥29॥

જેમાં જગત્ રહ્યું છે તે આપ છો. જેમાંથી જગત્ નીકળે છે તે આપ છો. જે સાધનથી જગત્ થાય છે તે આપ છો. જેનું જગત્ થાય છે તે આપ છો જેને સારું જગત્ થાય છે તે આપ છો. જે કરવામાં આવે છે તે આપ છો. જે કરે છે તે આપ છો. ક્રિયાને સારુ કોઈથી પણ જે પ્રેરાય છે તે આપ છો. ઉપરાન્ત પણ જે કાંઈ રહે છે તે આપ જ છો. આપ સર્વનું કારણ છો. સર્વથી પહેલાં આપ પ્રસિદ્ધ છો. પ્રથમથી અને પછીથી ઉત્પન્ન થયેલાંનું આપ મૂળ છો આપથી જુદી જાતનું કાંઈ જ નથી; આપની સમાન પણ કાંઈ નથી॥30॥

વિવાદ કરનારા લોકોની જે કાંઈ તકરાર હોય છે, જે કાંઈ એકપણું છે, તે સર્વ વિવાદ અને સંવાદ નું કારણ આપ પરબ્રહ્મની માયા અને અવિદ્યા રૂપી શક્તિઓ છે. એ વારંવાર એને મોહ પમાડે છે. એવા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું॥31॥

ભગવન્! ભક્તો કહે છે કે અમારા પ્રભુ હસ્તપાદ વગેરેવાળા સાકારવિગ્રહ છે. સાઙ્ખ્યવાદી કહે છે કે ભગવાન્ હસ્તપાદાદિ વિગ્રહ વિનાના નિરાકાર છે. આવી તકરાર ભગવાનના અવયવો વિષે જ છે પણ ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે નથી. તકરારના વિષય જુદા-જુદા હોય પણ તકરાર એક તત્ત્વમાં જ સમાય છે. હા પાડવામાં આવે છે એ પણ ભગવાનના અવયવોની. ભગવાન્ વિષે તો કાંઈ તકરાર જ નથી. ભગવાન્ (આત્મા) નથી એવું તો એ બનને શાસ્ત્રમાંથી કોઈ પણ કહેતું નથી. એ તકરાર ભગવાનને પહોંચતી જ નથી કેમકે એનો વિષય અવયવો જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ એ તકરારનો વિષય નથી પણ તકરારના વિષયોનું અધિષ્ઠાન ન હોય તો અવયવોની કલ્પના કે એનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. માટે જે સ્વરૂપ એ બનનેને તકરારોનો આશ્રય આપનાર છે, બનનેને અનુકૂળ છે, બનનેથી જુદું અને બનને ને સરખું છે તે જ બ્રહ્મ છે॥32॥

જે અનન્ત ભગવાન્ નામરૂપરહિત છે છતાં પણ પોતાના ચરણની ભક્તિ કરનારાઓની ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારું જુદા-જુદા જન્મ ધરીને અને કર્મ કરીને નામરૂપનું ગ્રહણ કરે છે તે પરમેશ્વર મારા ઉપર પ્રસન્ન થજો॥33॥

વાયુ એક જ છે તો પણ જેમ જુદા-જુદા પુષ્પાદિક સમ્બન્ધને લીધે અનેક ગન્ધવાળો જણાય છે, જુદા-જુદા રનની ધૂળના સમ્બન્ધને લીધે જુદા-જુદા રૂપવાળો જણાય છે, તેમ જે અન્તર્યામી ભગવાન્ એક જ છે તો પણ જુદી-જુદી ઉપાસનાઓના માર્ગોથી અને તેવા-તેવા પ્રકારની વાસનાઓના અનુસારથી લોકોને એ જુદા-જુદા દેવરૂપે જણાય છે તે ઈશ્વર મારા મનોરથ પૂર્ણ કરે॥34॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એ પ્રમાણે જે ભક્તવત્સલ ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેવા ભગવાને એ અઘમર્ષણ તીર્થમાં દક્ષ પ્રજાપતિને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધું॥35॥

ભગવાન્ ગરુડજી ઉપર બિરાજ્યા હતા. એમને લાંબી આઠ ભુજાઓ શોભતી હતી. એમાં ચક્ર, શથ, તલવાર, ઢાલ, બાણ, ધનુષ્ય, પાશ અને ગદા ધારણ કર્યા હતાં॥36॥

વર્ષાકાલના મેઘના જેવા શ્યામલ શ્રીઅન ઉપર પીતામ્બર ફરહરી રહ્યું હતું. મુખ મણ્ડલ પ્રફુલ્લિત હતું. નેત્રોમાંથી કૃપાની વર્ષા થઈ રહી હતી. અનમાં વનમાળા વીંટાઈ રહી હતી. શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભમણિ શોભી રહ્યાં હતાં. એમણે બહુમૂલ્ય મુકુટ અને કડાં ધર્યાં હતાં. મકર જેવી આકૃતિવાળાં કુણ્ડળ ઝળકતાં હતાં, કટિમેખલા, વીંટીઓ, વીંછિયા, ઝાંઝર અને બાજૂબંધ પોત-પોતાના સ્થાને શોભી રહ્યાં હતાં॥37-38॥

ત્રૈલોક્યને મોહ પમાડે તેવું પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ધયુરૂં હતું. નારદ અને નન્દ વગેરે પાર્ષદો અને ઇન્દ્ર વગેરે મોટા દેવોથી એ વીંટાયેલા હતાં. સિદ્ધ, ગન્ધર્વ અને ચારણો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરી રહ્યાહતાં॥39॥

એવું ત્રૈલોક્યનાથ ભગવાનનું મહા આશ્ચર્યમય રૂપ જોઈને દક્ષ પ્રજાપતિ કંઈક ગભરાઈ ગયા॥40॥

પ્રજાપતિ દક્ષે આનન્દ-મગ્ન થઈને ભગવાનના ચરણોમાં સાષ્ટાન પ્રણામ કર્યા. જેવી રીતે ઝરણાના જલથી નદીઓ છલકાઈ જાય છે તેવી રીતે જ પરમાનન્દના પૂરથી એની એક-એક ઇન્દ્રિય ભરાઈ ગઈ અને આનન્દપરવશ થઈ જવાથી તે કંઈ બોલી ન શક્યા॥41॥

પરીક્ષિત! પ્રજાપતિ દક્ષ અત્યન્ત દીનતાથી નમીને ભગવાનની સામે ઊભા રહી ગયા. ભગવાન્ બધાના હૃદયની વાત જાણે જ છે. આપે દક્ષ પ્રજાપત્તિની ભક્તિ અને પ્રજાવૃદ્ધિ ની કામના જોઈને આ પ્રમાણે કહ્યું॥42॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે ભાગ્યશાળી પ્રચેતાના પુત્ર! તું તપ કરવાથી સિદ્ધ થયો છે; પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી મારામાં તારી પરમ ભક્તિ થઈ છે. હે પ્રજાપતિ! તારું તપ જગતની વૃદ્ધિ કરવામાટે છે, એટલામાટે હું પ્રસન્ન થયો છું. પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ થાય એ મારી ઇચ્છા છે જ॥43-44॥

બ્રહ્મા, સદાશિવ, તમારા જેવા પ્રજાપતિ, મનુઓ અને મોટા દેવો, જેઓ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા છે તે મારી વિભૂતિરૂપ જ છે॥45॥

હે રાજન્! તપસ્યા મારું હૃદય છે, વિદ્યા મારા દેહરૂપ છે, કર્મ મારી આકૃતિ છે, યજ્ઞો મારું અન છે, ધર્મ મારું મન છે અને દેવો મારા પ્રાણ છે ॥46॥

સૃષ્ટિની પહેલાં હુંજ હતો; અંદર કે બહાર બીજું કાંઈપણ ન હોતું. ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય તેવું, ચારે બાજૂએથી જાણે સૂઈ રહેલું હોય તેવું ચૈતન્ય(જ્ઞાન)માત્ર મારું એ સ્વરૂપ હતું॥47॥

હું અનન્ત ગુણોનો આધાર અને સ્વયં અનન્ત છું. જ્યારે ગુણમયી માયાના ક્ષોભથી આ બ્રહ્માણ્ડ શરીર પ્રકટ થયું ત્યારે તેમાં સ્વયમ્ભૂ આદિ પુરુષ બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા॥48॥

જ્યારે મેં એમનામાં શક્તિ અને ચેતના નો સંચાર કર્યો ત્યારે દેવશિરોમણિ બ્રહ્માજી સૃષ્ટિ કરવા તૈયાર થયા. પરન્તુ એમને સૃષ્ટિ રચવાની પોતાની શક્તિમાં ઊણપ જણાઈ॥49॥

એ વખતે મેં તેમને આજ્ઞા આપી કે તપ કરો. ત્યારે તેમણે ઘોર તપસ્યા કરી અને એ ઘોર તપસ્યાના પ્રભાવથી પહેલ પ્રથમ તમને નવ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા॥50॥

હે દક્ષ પ્રજાપતિ! આ પઞ્ચજન પ્રજાપતિની પુત્રી અસિક્નીને તું તારી પત્નીના રૂપમાં સ્વીકાર કર॥51॥

હવે તું ગૃહસ્થને ઉચિત સ્ત્રી સહવાસરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કર. આ અસિક્ની પણ એ જ ધર્મને સ્વીકાર કરશે. ત્યારે તું એનીદ્વારા ઘણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકીશ॥52॥

હવે તારા પછીની બધી પ્રજા મારી માયાના પ્રભાવને લીધે સ્ત્રી-પુરુષ ના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થશે અને મારી પૂજા કરશે॥53॥

ઇત્યુક્ત્વા મિષતસ્તસ્ય ભગવાન્ વિશ્વભાવન:।
સ્વપ્નોપલબ્ધાર્થ ઇવ તત્રૈવાન્તર્દધે હરિ:॥54॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : વિશ્વનું પાલન કરનાર ભગવાન્ એ પ્રમાણે કહી દક્ષ પ્રજાપતિના દેખતાં જ સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદાર્થની પેઠે ત્યાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા॥54॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં ‘દક્ષપ્રસાદ નિરૂપણ’નામનો પહેલો) "હંસગુહ્ય સ્તોત્રથી ભગવાનની સ્તુતિ” ચોથો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 5 દક્ષપુત્રોનો આનન્દ અને નારદજીને દક્ષે આપેલો શાપ

વિશેષ : પાંચમા અધ્યાયમાં દક્ષના પુત્રોને નારદજીએ ઉપદેશ આપી એઓને પ્રસન્ન કર્યા અને એના કોપથી દક્ષે નારદજીને શાપ આપ્યો એ કથા કહેવામાં આવશે.

શ્રીશુક ઉવાચ
તસ્યાં સ પાઞ્ચજન્યાં વૈ વિષ્ણુમાયોપબૃંહિત:।

હર્યશ્વસંજ્ઞાનયુતં પુત્રાનજનયદ્ વિભુ:॥1॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ભગવાનની માયાથી ઉત્તેજન પામેલા દક્ષ પ્રજાપતિએ પઞ્ચજન પ્રજાપતિની પુત્રી અસિક્નીમાં હર્યશ્વ નામના દશ હજાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા॥1॥

દક્ષના એ બધા પુત્રો એક આચાર તથા એક સ્વભાવ ના હતા. પિતાએ આજ્ઞા કરવાથી એઓ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવા સારુ પશ્ચિમ દિશામાં ગયાં॥2॥

એ દિશામાં 'નારાયણસર' નામનું મોટા મુનિ અને સિદ્ધ લોકોએ સેવેલું તીર્થ છે. અહીં સિન્ધુ નદીનો એને સમુદ્રનો સનમ થાય છે. એ તીર્થમાં નહાવાની સાથે જ એમના મનના મેલ મટી ગયા અને એમની બુદ્ધિ પરમહંસના ધર્મમાં થઈ॥3-4॥

પિતાની આજ્ઞાથી ઉગ્ર તપ અને પ્રજા ની વૃદ્ધિ કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરતા એ હર્યશ્વોને નારદજીએ દીઠા॥5॥

પછી નારદજીએ એમને કહ્યું : "હે હર્ષશ્વો! તમે પ્રજાપતિ હોવા છતાં મૂર્ખ છો. પૃથ્વીનો અન્ત જોયા વિના તમે પ્રજાની સૃષ્ટિ કેમ કરશો?॥6॥

જુઓ એક એવો દેશ છે જેમાં એક જ પુરુષ છે જેમાંથી નીકળવાનો માર્ગ જોવામાં આવતો નથી તેવી ગુફા, ઘણાં રૂપવાળી સ્ત્રી, અભિચારિણીનો પતિ-પુરુષ, બનને તરફ વહેનારી નદી, પચીસ પદાર્થોની અદ્ભુત લાગતું ઘર, કોઈ સમયે વિચિત્ર કથા કરતો એક હંસ. પોતાની મેળે ફર્યા કરતું તથા અસ્ત્રો અને વજ્રો થી બનેલું એક તીક્ષ્ણ ચક્ર અને પોતાના સર્વજ્ઞ પિતાની યોગ્ય આજ્ઞા એટલા પદાર્થોને જાણ્યા વિના તમે મૂર્ખ લોકો શી રીતે સૃષ્ટિ રચવાના છો?॥7-9॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! હર્યશ્વ જન્મથી જ બહુ બુદ્ધિશાળી હતા. તેઓએ દેવર્ષિ નારદજીએ પૂછેલી સમસ્યા સાંભળી પોતાની બુદ્ધિથી પોતે જ વિચાર કરવા લાગ્યા॥10॥

(દેવર્ષિ નારદજીનું કહેવું છે તો સાચું) અનાદિ અને આત્મા ને જન્મ આપનારું જે લિંગશરીર છે તેને જ પૃથ્વી સમજવી. એ જીવ નામના લિંગશરીરનો અન્ત (નાશ) જોયા વિના મોક્ષમાં ઉપયોગી ન થાય એવાં ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે?॥11॥

સર્વના સાક્ષી, સ્વાશ્રયી અને સર્વ થી પર એક જ ઈશ્વર કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. એ વિશ્વ, તૈજસ્ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણથી ભિન્ન હોવાથી ચોથા છે. ઈશ્વર આ બ્રહ્માણ્ડ અથવા દેહ રૂપી દેશમાં કહ્યો છે. નિત્યમુક્ત એ પુરુષને જોયા વિના એને નહિ અર્પણ કરતાં ખોટાં કર્મ કરવાથી શુંવળે?॥12॥

જેમ પાતાળરૂપી ગુફામાં ગયેલો માણસ પાછો આવે નહિ તેમજ સ્વયમ્પ્રકાશ અક્ષર બ્રહ્મમાં પહોંચીને પુરુષ પાછો આવતો નથી. એ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ગુફાને જાણ્યા વિના નાશ પામનાર સ્વર્ગાદિકના સાધનરૂપ ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળશે?॥13॥

અનેક પ્રકારનાં રૂપ અને ગુણ વાળી પોતાની જ બુદ્ધિ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી છે તેના વિવેકને જાણ્યા વિના અશાન્તિને વધારી મુકનારાં કર્મ કરવાથી શું વળશે?॥14॥

આ બુદ્ધિ જ કુલટા સ્ત્રી સમાન છે. એના સનથી જીવરૂપ પુરુષનું ઐશ્વર્ય એની સ્વતન્ત્રતા નાશ પામી છે. કુલટા સ્ત્રીના પતિની માફક એની જ પાછળ-પાછળ ખબર નહિ કયાં-કયાં ભટકી રહ્યો છે. એની જુદી-જુદી ગતિઓ, ચાલબાજી જાણ્યા વિના જ વિવેકરહિત કર્મોથી શી સિદ્ધિ મળશે?॥15॥

બનને તરફ વહેનારી નદી કહી એ માયા સમજવી. એ માયા સૃષ્ટિ અને પ્રલય બનને કામ કરે છે. જે લોકો એમાંથી નીકળવવામાટે તપસ્યા, વિદ્યા આદિ તટની સહાય લે છે એમને રોકવામાટે ક્રોધ, અહપાર વગેરે રૂપે તે ઉલટાની વધારે વેગથી વહેવા લાગે છે. માટે એ માયાને નહિ જાણનાર ગાફેલ માણસોનું માયિક ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે?॥16॥

કાર્ય અને કારણો થી બનેલો શરીરનો અધિષ્ઠાતા અન્તર્યામી પુરુષ જ પચીશ તત્ત્વોના આશ્રયરૂપ અદ્ભુત ઘર છે તેને જાણ્યા વિના ખોટી સ્વતન્ત્રતા માનીને કરવામાં આવતાં કર્મથી શુંવળે?॥17॥

શાસ્ત્ર ઈશ્વરનું પ્રતિપાદન કરનાર છે તેને જ હંસ સમજવો. જેમ હંસ દૂધ અને પાણી ને જુદાં પાડે છે તેમ એ શાસ્ત્ર જડ અને ચૈતન્ય ને જુદાં પાડે છે અને બન્ધ તથા મોક્ષ સમ્બન્ધી અદ્ભુત વાતો કહે છે તો એમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યા વિના બહિર્મુખ ખોટાં કર્મ કરવાથી શું વળે?॥18॥

આ કાળ જ એક ચક્ર છે. તે સદા ફરતું રહે છે. એની ધાર અસ્તરા અને વજ્ર જેવી તીક્ષ્ણ છે અને આખા જગતને પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યું છે. એને રોકી શકનાર કોઈ છેજ નહિ. તે બિલકુલ સ્વતન્ત્ર છે આ વાત સમજ્યા વિના કર્મોનાં ફલને નિત્ય સમજી જે લોકો સકામ ભાવથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેમને એ અનિત્ય કર્મોથી શું લાભ થાય?॥19॥

શાસ્ત્ર જ પિતા છે, કારણ કે બીજો જન્મ શાસ્ત્રદ્વારા જ થાય છે અને તેની આજ્ઞા કર્મોમાં લાગવાની નથી, કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ લેવાની છે. જે આ જાણતો નથી તે ગુણમય શબ્દ વગેરે વિષયો ઉપર વિશ્વાસ કરી બેસે છે, આ સંયોગોમાં તે કર્મોથી નિવૃત્ત થવાની શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું પાલન ભલા કેવી રીતે કરી શકે?॥20॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે પરીક્ષિત રાજા! એ પ્રમાણે સર્વાનુમતિથી નિશ્ચય કરીને હર્યશ્વો નારદજીને પ્રદક્ષિણા કરી મુક્તિના માર્ગે ચાલ્યા॥21॥

અને નારદજી પણ નાદ બ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ જણાતા ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં અખણ્ડ ચિત્ત રાખીને લોક-લોકાન્તરોમાં ફરવા ગયા॥22॥

પરીક્ષિત! દક્ષપ્રજાપતિ ખબર પડ્યા કે મારા સદાચારી પુત્રો નારદજીના ઉપદેશથી કર્તવ્યચ્યુત થઈ ગયા છે ત્યારે તે શોકથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. ખરેખર, સારા સન્તાનનું હોવું પણ શોકનું જ કારણ છે॥23॥

પછી બ્રહ્માજીએ એને શાન્ત પાડ્યા. એટલે દક્ષ પ્રજાપતિએ પોતાની સ્ત્રી પઞ્ચજનીના ગર્ભથી ફરી ‘સબલાશ્વ’ નામના 1000 પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા॥24॥

પ્રજાની સૃષ્ટિને સારુ પિતાએ આજ્ઞા કરવાથી એ સબલાશ્વો પણ તપ કરવા જ્યાં પોતાનાં ભાઈઓ સિદ્ધ થયા હતાં તે નારાયણ સરોવરે ગયા॥25॥

નારાયણસરમાં નહાવાથી જ એમનાં અન્ત:કરણ નિર્મળ થઈ ગયાં અને તેઓ 'ૐકાર' મન્ત્રનો જપ કરતાં મહાન તપ કરવામાં લાગી ગયા॥26॥

તેઓ કેટલાક મહિના સુધી જળ પીને જ રહ્યા, કેટલાક મહિના સુધી વાયુનો આહાર કરીને રહ્યા અને નીચેના મન્ત્રનો જપ કરતાં ભગવાનની આરાધના કરવા લાગ્યા:॥27॥

"ૐ નમો નારાયણાય પુરુષાય મહાત્મને, વિશુદ્ધસત્ત્વધિષ્ણ્યાય મહાહંસાય ધીમહિ" અમે નમસ્કાર પૂર્વક ઓંકારસ્વરૂપ ભગવાન્ નારાયણનું ધ્યાન કરીએ છીએ, જે વિશુદ્ધ ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે, બધાના અન્તર્યામી છે તથા સર્વવ્યાપક અને પરમહંસસ્વરૂપ છે. (આ મન્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં-કરતાં મન્ત્રાધિપતિ ભગવાનની આરાધના કરી)॥28॥

આવી રીતે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા રાખતા સબલાશ્વો પાસે પણ નારદજી આવ્યા અને આગળની પેઠે જ કૂટવચન કહ્યાં:॥29॥

"દક્ષપુત્રો! મારી પાસેથી ઉપદેશનાં વચન સાંભળો. તમે તો ભાઈઓ ઉપર પ્યાર રાખનારા છો માટે ભાઈઓના જ માર્ગને અનુસરો॥30॥

ધર્મને જાણનારો જે ભાઈ મોટા ભાઈઓના શ્રેષ્ઠ માર્ગને અનુસરે છે તે પુણ્યવાન પુરુષ પરલોકમાં મરુતદેવની સાથે આનન્દ ભોગવે છે"

હે રાજા! નારદજી એટલું બોલીને ત્યાંથી ગયા અને સબલાશ્વો પણ પોતાના ભાઈ હર્યશ્વોના માર્ગને જ અનુસર્યા કારણ કે નારદજીનું દર્શન ક્યારેય વ્યર્થ જતું નથી॥32॥

અત્યન્ત ઉત્તમ અને અન્તવૃત્તિ થી મળે તેવા પરબ્રહ્મના માર્ગના એ પથિક ગયેલી રાતની પેઠે હજુ સુધી પણ પાછા આવ્યા નથી તેમ આવશે પણ નહિ॥33॥

દક્ષપ્રજાપતિએ જોયું કે આજકાલ અપશુકન બહુ થઈ રહ્યાં છે. એમના ચિત્તમાં પુત્રોના અનિષ્ટની આશંકા થઈ આવી. એટલામાંજ એને ખબર મળ્યાકે પહેલાંની માફક ફરીથી નારદજીએ મારા પુત્રોને બગાડ્યા છે॥34॥

પુત્રોનાં શોકથી ઘેરાયેલા અને ક્રોધથી જેમના હોઠ ફરકતા હતા તેવા દક્ષ પ્રજાપતિ નારદજીને મળ્યા અને બોલ્યા॥35॥

દક્ષે કહ્યું : હે ઢોંગી! તેં સાધુઓના જેવો બનાવટી વેશ ધારણ કર્યો છે પણ તેં સારા માર્ગમાં ચાલનારા અમારા ભોળાભાલા પુત્રોનું ખરાબ કરી એમને તેં ભિક્ષુકનો માર્ગ દેખાડ્યો॥36॥

મારા પુત્રો ત્રણ *ઋણથી છૂટ્યા નહોતા અને એમણે કર્મસમ્બન્ધી વિચાર સુધ્ધાં કર્યો નથી તેવા મારા પુત્રોના બનને લોકનાં સુખનો તેં નાશ કરી નાખ્યો॥37॥

વિશેષ : બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદનું અધ્યયન કરે ત્યારે ઋષિઓના ઋણથી છૂટે, યજ્ઞ કરે ત્યારે દેવોના ઋણથી છૂટે અને પુત્ર ઉત્પન્ન કરે ત્યારે પિતૃઓના ઋણથી છૂટે; આ ત્રણે ઋણમાંથી ન છૂટે ત્યાં સુધી મોક્ષ મેળવાય નહિ.(મનુસ્મૃતિ)

ખરેખર તારા હૃદયમાં દયાનો છાંટોયે નથી અને આ પ્રમાણે બાળકોની બુદ્ધિ બગાડતો ફરે છે. ભગવાનના પાર્ષદોમાં રહીને ભગવાનની જ કીર્તિને કલંક જ લગાડ્યું. ખરેખર તું બેશરમ છો॥ 38॥

હું જાણું છું કે ભગવાનના પાર્ષદો સદા સર્વદા દુ:ખી પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાના કાર્યમાં તત્પર રહે છે પરન્તુ તું પ્રેમભાવનો વિનાશ કરનારો છે. તું એવા લોકોની સાથે પણ વેર કરે છે જેઓ કોઈની સાથે વેર કરતા નથી॥39॥

જો તું એમ ધારતો હોય કે સ્નેહરૂપી પાશને અર્થાત્ વિષયાસક્તિને કાપનાર તો વૈરાગ્ય જ છે તો તું જ્ઞાની નહિ પણ જ્ઞાનીઓનો ખોટો વેશ ધરનારો છે. કારણ કે તારા જેવા વૈરાગ્યનો બનાવટી સ્વાન ધરનારાના ઉપદેશથી પુરુષોને વૈરાગ્ય થાય જ નહિ॥40॥

વિષયોનો અનુભવ કર્યા વિના વિષયો દુ:ખરૂપ છે એમ માણસ જાણી શકે જ નહિ; માટે વિષયો ભોગવ્યા પછી એ ખરાબ છે એવું જાણીને જેવો વૈરાગ્ય થાય તેવો વૈરાગ્ય બીજાઓના ભમાવવાથી થાય નહિ॥41॥

અમે કર્મની મર્યાદા પાળનારા સજ્જન ગૃહસ્થો છીએ. તે પહેલા પણ એકવાર અમારો ભારે અપકાર કર્યો હતો તે અમે સહી લીધો॥42॥

તેં તો અમારી વંશપરમ્પરા ઉપર જ કુહાડો મારવા કમર કસી છે. તે ફરીથી અમારી સાથે એ જ દુષ્ટતાનો વ્યવહાર કર્યો. તેથી હે મૂઢ! જા લોક-લોકાન્તર માં ભટકતો રહે, ક્યાંય પણ તારેમાટે ઠેરવવાનું ઠેકાણું ન રહે॥43॥

પ્રતિજગ્રાહ તદ્ બાઢં નારદ: સાધુસમ્મત:।
એતાવાન્ સાધુવાદો હિ તિતિક્ષેતેશ્વર: સ્વયમ્॥44॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! સન્તશિરોમણિ દેવર્ષિ નારદજીએ "બહુ સારું” કહીને દક્ષના શાપને માથે ચડાવ્યો. સંસારમાં, બસ, સજ્જનતા આનું જ નામ કે બદલો લેવાની શક્તિ હોવા છતાં બીજાએ કરેલો અપકાર સહન કરી લેવામાં આવે॥44॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં દક્ષ પુત્ર પ્રસાદ નિરૂપણ અને નારદજીને શાપ નામનો બીજો)
"દક્ષપુત્રોનો પ્રસાદ અને નારદજીને દક્ષે આપેલો શાપ” નામનો
પાંચમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 6 દક્ષની કધયાઓઉપર પ્રસાદ અને વિશ્વરૂપનો જન્મ

વિશેષ : છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પ્રભુની કૃપાથી દક્ષની કધયાઓના વંશનો દેવ અને અસુર એવા વિભાગથી થયેલો વિસ્તાર કહેવાશે.

શ્રીશુક ઉવાચ
તત: પ્રાચેતસોડસિક્ન્યા-મનુનીત: સ્વયમ્ભુવા।
ષષ્ટિં સઞ્જનયામાસ દુહિતૈં:પિતૃવત્સલા:॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું: એ પછી બ્રહ્માજીએ દક્ષ પ્રજાપતિને સમજાવ્યા અને એમણે પોતાની સ્ત્રી અસિક્નીના ગર્ભથી પિતા ઉપર સ્નેહ રાખનારી સાઠ પુત્રીઓ ઉત્પન્ન કરી॥1॥
એ પૈકી એણે દશ પુત્રીઓ ધર્મને આપી તેર કશ્યપને આપી, સત્તાવીશ ચન્દ્રમાને આપી અને ભૂત, અનિરા તથા કૃશાશ્વ ને બબ્બે આપી, બાકી જે ચાર વધી તે 'તાર્ક્ષ્ય' નામથી ઓળખાતા કશ્યપને જ આપી॥2॥
દક્ષની એ દીકરીઓના પુત્રપૌત્રાદિક વંશથી ત્રણે લોક ભરાઈ ગયા.એમનાં તથા એમનાં સન્તાનોનાં નામ મારી પાસે સાંભળો॥3॥
ભાનુ, લંબા, ક્કુભ્, જામિ, વિશ્વા, સાધ્યા, મરુત્વતી, વસુ, મુહૂર્તા અને સપલ્પા એટલી ધર્મની સ્ત્રીઓ હતી. એમના પુત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:॥4॥
ભાનુને દેવઋષભ નામનો પુત્ર થયો તેનો ઇન્દ્રસેન થયો. લંબાને વિદ્યોત નામનો પુત્ર થયો તેને સ્તનયિત્નુ નામના પુત્રો થયા॥5॥
ક્કુભ્નો સંકટ નામનો પુત્ર થયો તેનો કીકટ થયો અને એના દુર્ગ (પૃથ્વી ઉપરના કિલ્લાઓના દેવ) પુત્ર થયા. જામિનો સ્વર્ગ નામનો પુત્ર થયો અને એનો નન્દિ થયો॥6॥
વિશ્વાના વિશ્વદેવો નામના પુત્રો થયા તેઓ પ્રજારહિત છે એમ કહેવાય છે. સાધ્યાના સાધ્યદેવતાઓ થયા અને એમનો અર્થસિદ્ધિ થયો॥7॥
મરુત્વતીના મરુત્વાન અને જયન્ત નામના બે પુત્રો થયા. એમાં જયન્ત ભગવાનનો અંશ હતો, જેનું 'ઉપેન્દ્ર' એવું બીજું નામ કહેવાય છે॥8॥
મુહૂર્તાના મૌહૂર્તદેવ (મુહૂર્તોના સ્વામી) થયા, જે પ્રાણીઓને પોત-પોતાના મુહૂર્તમાં કર્માનુસાર ફળ આપે છે॥9॥
સપલ્પાનો સંકલ્પ નામનો પુત્ર થયો અને એનો પુત્ર કામદેવ થયો. વસુના પુત્ર આઠ થયા તેમનાં નામ મારી પાસેથી સાંભળો:॥10॥
દ્રોણ, પ્રાણ, ધ્રુવ, અર્ક, અગ્નિ, દોષ, વસુ અને વિભાવસુ એ આઠ વસુ કહેવાય છે. એમાં દ્રોણની સ્ત્રી અભિમતિથી હર્ષ, શોક અને ભય વગેરેના અભિમાની દેવતા ઉત્પન્ન થયા॥11॥
પ્રાણની ઊર્જસ્વતી નામની સ્ત્રીથી સહ, આયુ અને પુરોજવ નામના પુત્રો થયા. ધ્રુવની ધરણી નામની સ્ત્રીથી અનેક પ્રકારનાં પુરનાં અભિમાની દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા॥12॥
અર્કની વાસના નામની સ્ત્રીથી તર્ષ(તૃષ્ણા) આદિ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિ નામના વસુની પત્ની ધારાના ગર્ભથી દ્રવિણક વગેરે ઘણા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા॥13॥
અગ્નિને સ્કધદ નામનો પુત્ર થયો જેને કૃત્તિકાઓએ ધવરાવી ઉછેર્યો. એ સ્કધદને વિશાખ વગેરે પુત્રો થયા. દોષ નામના વસુની શર્વરી નામની સ્ત્રી હતી તેને શિલ્પકળાના અધિપતિ

વિશ્વકર્માજી નામના પુત્ર થયા. વિશ્વકર્માજીની કૃતિ નામની સ્ત્રીથી ચાક્ષુસ નામનો પુત્ર મનુ થયો તેના વિશ્વદેવ અને સાધ્યગણ નામના પુત્રો થયા॥15॥

વિભાવસુ નામના આઠમા વસુની ઉષા નામની સ્ત્રી હતી તેના વ્યુષ્ટ, રોચિષ્ અને આતપ નામના પુત્રો થયા. આતપનો પઞ્ચયામ નામનો (દિવસનો દેવ) પુત્ર થયો, કે જેથી બધા પ્રાણીઓ પોત-પોતાના કામમાં લાગ્યા રહે છે॥16॥

ભૂત નામના દક્ષના જમાઈની સુરૂપા નામની સ્ત્રી હતી તેનાથી કરોડો રુદ્ર થયા. એમાં રૈવત, અજ, ભવ, ભીમ, વામ, ઉગ્ર, વૃષાકપિ, અજૈકપાદ, અહિર્બુધ્ન્ય, બહુરૂપ અને મહાન એ અગિયાર મુખ્ય રુદ્ર છે એમના પાર્ષદો પણ રુદ્ર ગણાય છે. ભૂતની બીજી સ્ત્રી ભૂતાથી ભયપર ભૂત અને વિનાયકો ઉત્પન્ન થયા. એ બધા અગિયારમાં પ્રધાન રુદ્ર મહાનના પાર્ષદ થયા॥17-18॥

દક્ષના જમાઈ અનિરા પ્રજાપતિની સ્ત્રી સ્વધાથી પિતૃઓ ઉત્પન્ન થયા; એની સતી નામની બીજી સ્ત્રીએ 'અથર્વાનિરસ' નામના વેદનો જ પુત્રરૂપમાં સ્વીકાર કરી લીધો॥19॥

દક્ષના જમાઈ કૃશાશ્વે પોતાની અર્ચિ નામની સ્ત્રીમાં ધૂમ્રકેશ નામનો પુત્ર અને ધિષણા નામની બીજી સ્ત્રીથી વેદશિરા, દેવલ, વયુન અને મનુ એ નામના ચાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા॥20॥

દક્ષના જમાઈ તાર્ક્ષ્ય નામના કશ્યપની વિનતા, કદ્રૂ, પતની, યામિનીએ નામની ચાર સ્ત્રીઓ હતી તેમાં પતંગીએ પતંગિયા તથા પક્ષીઓ ઉત્પન્ન કર્યા, યામિનીએ તીડ ઉત્પન્ન કર્યા, વિનતાએ ભગવાનના વાહનરૂપ ગરુડજીને તથા સૂર્યના સારથિ અરુણને ઉત્પન્ન કર્યા અને કદ્રૂએ અનેક નાગો ઉત્પન્ન કર્યા॥

પરીક્ષિત, સત્તાવીસ નક્ષત્રોની અભિમાનીની કૃત્તિકા વગેરે દેવીઓ ચન્દ્રમાની પત્નીઓ છે. રોહિણી ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખવાને કારણે ચન્દ્રમાને દક્ષે શાપ આપી દીધો કે જેથી તેને ક્ષયરોગ થઈ ગયો હતો. તેને કંઈ સન્તાન થયું નહિ॥23॥

ચન્દ્રમાએ દક્ષને ફરી પ્રસન્ન કરી લઈ કૃષ્ણપક્ષની ક્ષીણ કલાઓ શુકલપક્ષમાં પૂર્ણ થવાનું વરદાન તો મેળવી લધું.(પરન્તુ નક્ષત્રોની અભિમાનિની દેવીઓથી એને કંઈ સન્તાન થયું નહિ). હવે લોકમાતા કશ્યપની પત્નીઓનાં શુભ નામ સાંભળો જેમાંથી આ જગત્ થયું છે;॥ 24॥

અદિતિ, દિતિ, દનુ, કાષ્ઠા, અરિષ્ટા, સુરસા, ઇલા, મુનિ, ક્રોધવશા, તામ્રા, સુરભિ, સરમા અને તિમિ એ કશ્યપની તેર પત્નીઓ હતી॥25॥

તેમાં તિમિના પુત્ર જલચર જન્તુ થયા, સરમાનાં સિંહ, વાઘ વગેરે ફાડી ખાનારાં જાનવર થયાં, સુરભિના પાડા, બળદો અને બીજાં બે ખરીવાળાં પશુઓ થયાં॥26॥

હે રાજા! તામ્રાના બાજ, ગીધ વગેરે થયા, મુનિ નામની પત્નીથી અપ્સરાઓ થઈ॥27॥

ક્રોધવશાના પુત્ર સર્પ, વીંછી વગેરે ઝેરી જન્તુઓ થયા. ઇલાથી વૃક્ષ, લતા વગેરે પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થનારી વનસ્પતિઓ અને સુરસાથી રાક્ષસો થયા॥28॥

અરિષ્ઠાના ગન્ધર્વો થયા, કાષ્ઠાનાં ઘોડા વગેરે એક ખરીવાળાં જાનવર થયાં. દનુના પુત્ર એકસઠ દાનવો થયા તેમાં મુખ્ય-મુખ્યનાં નામ સાંભળો:॥29॥

દ્વિમૂર્દ્ધા, શમ્બર, અરિષ્ટ, હયગ્રીવ, વિભાવસુ, અયોમુખ, શપુશિરા, સ્વર્ભાનુ, કપિલ, અરુણ, પુલોમા, વૃષપર્વા, એકચક્ર, અનુતાપન, ધૂમ્રકેશ, વિરૂપાક્ષ, વિપ્રચિત્તિ અને દુર્જય॥ 30॥

સ્વર્ભાનુની પુત્રી સુપ્રભાને નમુચિ પરણ્યો હતો. વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને નહુષ રાજાનો મહાબલી પુત્ર યયાતિ પરણ્યો હતો॥31॥

ઉપદાનવી હયશિરા, પુલોમા અને કાલકા એ દનુના પુત્ર વૈશ્વાનરની સુન્દર કધયાઓ હતી તે પૈકી ઉપદાનવીને હિરણ્યાક્ષ અને હયશિરા ને ક્રતુ પરણ્યો હતો. બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી પ્રજાપતિ ભગવાન્ કશ્યપે જ બાકીની બે પુત્રીઓ પુલોમા અને કાલકાની સાથે વિવાહ કર્યો॥ 32-33॥

એ પુલોમા અને કાલકા ના પૌલોમ અને કાલકેય નામના સાઠ હજાર બળવાન દાનવો થયા હતા. યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા એ દાનવોને તમારા દાદા અર્જુને સ્વર્ગમાં જઈને ઇન્દ્રનું પ્રિય કરવા સારુ એકલાએ જ મારી નાખ્યા હતા॥34-36॥

વિપ્રચિત્તિની પત્ની સિંહિકાના ગર્ભથી એક સો એક પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. એમાં સૌથી મોટો હતો રાહુ, જેની ગણના ગ્રહોમાં થઈ ગઈ. બાકીના સો પુત્રોનું નામ હતું કેતુ॥37॥

પરીક્ષિત! હવે ક્રમશ: અદિતિની વંશપરમ્પરા સાંભળો, આ વંશમાં સર્વવ્યાપક દેવાધિદેવ નારાયણે પોતાના અંશથી વામન સ્વરૂપે અવતાર લીધો હતો॥38॥

વિવસ્વાન, અર્યમા, પૂષા, ત્વષ્ટા, સવિતા, ભગ, ધાતા, વિધાતા વરુણ, મિત્ર, શક્ર (ઇન્દ્ર) અને ઉરુક્રમ (વામનજી) એ અદિતિના બાર પુત્રો થયા હતા. આ જ બાર આદિત્ય કહેવાયા॥39॥

એમાં વિવસ્વાનની સ્ત્રી સંજ્ઞાને શ્રાદ્ધદેવ (વૈવસ્વત) નામનો મનુ તથા યમ અને યમુના એ જોડલું આવ્યું. એ જ સંજ્ઞા ઘોડીનું રૂપ ધરી પૃથ્વી ઉપર ગઈ હતી ત્યાં તેને વિવસ્વાનના (સૂર્યના) બીજથી અશ્વિનીકુમાર નામના બે પુત્ર થયા॥40॥

સૂર્યની બીજી પત્ની છાયાને શનૈશ્ચર, સાવર્ણિ નામનો મનુ અને તપતી નામની (તાપી નદી) કધયા થઈ. એ કધયા સંવરણ રાજાને વરી હતી॥41॥

અર્યમાની સ્ત્રી માતૃકા હતી તેને ચર્ષણી નામના પુત્ર થયા. એ ચર્ષણીઓને આત્મવિચાર હતો તેથી એઓને બ્રહ્માજીએ મનુષ્ય જાતના ઠરાવ્યા છે॥42॥

પૂષાને કાંઈ સન્તાન જ થયું નહિ. પ્રાચીન કાલમાં દક્ષ પ્રજાપતિ ઉપર સદાશિવે કોપ કર્યો તે વખતે એ પૂષાએ પોતાના દાંત દેખાડીને સદાશિવની મશ્કરી કરી હતી તેથી એના દાંત વીરભદ્રે તોડી નાખ્યા હતા ત્યારથી એ પીસેલું અન્ન જ ખાય છે॥43॥

ત્વષ્ટાની રચના નામની સ્ત્રી હતી તે દૈત્યોની નાની બહેન હતી તેને સન્નિવેશ અને વિશ્વરૂપ નામના બે પુત્ર થયા તેમાં વિશ્વરૂપ પરાક્રમી હતો॥44॥

તં વવ્રિરે સુરગણા: દૌહિત્રં દ્વિષતામપિ।
વિમતેન પરિત્યક્તા ગુરુણાઽઽનિરસેન યત્॥45॥
દેવોએ અપમાન કરવાથી જે સમયે બૃહસ્પતિજીએ દેવોનો ત્યાગ કર્યો તે સમયે દેવોએ એ વિશ્વરૂપ જો કે એ પોતાના શત્રુ દૈત્યોનો દૌહિત્ર હતો તો પણ એને જ પોતાનો પુરોહિત બનાવ્યો હતો॥45॥
ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા રૂપપ્રકરણમાં ત્રીજો) "દક્ષની ક્ધયાઓ ઉપર પ્રસાદ અને વિશ્વરૂપનો જન્મ"
નામનો છઠ્ઠો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 7 વિશ્વરૂપ ઉપર ભગવત્કૃપા

વિશેષ : આ સાતમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપ ઉપર કૃપા કરીને એને દેવોએ પુરોહિત બનાવ્યો એ કહેવાશે.
કસ્ય હેતો: પરિત્યક્તા આચાર્યેણાત્મન: સુરા:।
એતદાચક્ષ્વ ભગવઞ્છિષ્યાણામક્રમં ગુરૌ॥1॥
પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું: હે ભગવાન્! બૃહસ્પતિજીએ પોતાના શિષ્ય દેવોનો શામાટે ત્યાગ કર્યો? એ શિષ્યોએ પોતાના ગુરુનો શો અપરાધ કર્યો હતો એ મને કહો॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજન્! ઇન્દ્રને ત્રિલોકીનું ઐશ્વર્ય મળતાં ઘમણ્ડ થઈ ગયો હતો. આ ઘમણ્ડને લીધે તે ધર્મમર્યાદા અને સદાચાર નું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા હતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે તે ભરી સભામાં પોતાની પત્ની શચી સાથે ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા॥2॥
ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ આઠ વસુ, અગિયાર રુદ્ર, આદિત્ય, ઋભુગણ, વિશ્વેદેવ, સાધ્યગણ અને બનને અશ્વિનીકુમાર એની સેવામાં ઉપસ્થિત હતા સિદ્ધો, ચારણો, ગન્ધર્વો, વેદ જાણનારા મુનિઓ, વિદ્યાધરો, અપ્સરાઓ, ક્લિધનરો, પક્ષી અને નાગ એ ઇન્દ્રદેવની સેવા અને સ્તુતિ કરતા હતા અને સુન્દર રીતે તેની કીર્તિગાન કરતા હતા. ઉપર ચન્દ્રમાના મણ્ડળ જેવું શ્વેત છત્ર શોભી રહ્યું હતું; બીજાં પણ ચામર, પંખા વગેરે ચક્રવર્તીનાં ચિહ્નો યથાસ્થાન મોજુદ હતાં. આ દિવ્ય ધામમાં અર્ધ આસનઉપર બેઠેલ ઇન્દ્રાણી સાથે દેવરાજ ખૂબ શોભી રહ્યાહતા॥3-6॥
એ સમયે દેવોના તેમજ પોતાના પણ પરમ આચાર્ય બૃહસ્પતિજી સભામાં આવ્યા ત્યારે સામા ઊઠી ઊભા થઈને કે આસન વગેરે આપીને ઇન્દ્રદેવે એમનો સત્કાર કર્યો નહિ॥7॥
બૃહસ્પતિજીને દેવ અને દૈત્યો, બનને પ્રણામ કરે છે એવા એ મહામુનિ છે. ઇન્દ્રે એમને સભામાં આવતા જોયા તો પણ એ પોતાના આસન પરથી જરા હાલ્યા-ચાલ્યા પણ નહિ॥

8॥
ત્યારે "એને લક્ષ્મીનો મદ થયો છે" એ જાણી ત્રિકાલદર્શી સમર્થ બૃહસ્પતિજી એ સભામાંથી તુરત જ નીકળી ગયા અને ચૂપ-ચાપ પોતાને ઘેર ગયા॥9॥
પોતાનાથી ગુરુનો અપરાધ થયો છે એમ ભાન થતાં એ વખતે જ ઇન્દ્ર સભા વચ્ચે જ પોતાની મેળે પોતાને ધિક્કારવા લાગ્યા:॥10॥
અરેરે! અલ્પ બુદ્ધિવાળા મેં ઐશ્વર્યના અભિમાનને લીધે સભામાં ગુરુનું અપમાન કર્યું એ ખરાબ કર્યું॥11॥
જે લક્ષ્મી સત્ત્વગુણી દેવોના સ્વામી એવા મને આસુરી બનાવી દે તો ત્રૈલોક્યના રાજ્યની એ લક્ષ્મીને પણ કયો પણ્ડિત ઇચ્છે?॥12॥
જેઓ એમ કહે છે કે "સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજાએ કોઈ પણ આવે તો પણ ઊભું થવું નહિ" તેઓ ખરા ધર્મને જાણતા નથી॥13॥
એ લોકોનાં વચન અવળો માર્ગ બતાવનારાં છે; અને એ લોકોનાં વચનને જેઓ માને તેઓ પથરાના વહાણમાં બેઠેલાઓની પેઠે ડૂબી જાય છે॥14॥
એટલામાટે હું શઠતા છોડી દઈ તથા મારા મસ્તકથી એમનાં ચરણનો સ્પર્શ કરી એ અગાધ બુદ્ધિવાળા મારા ગુરુને પ્રસન્ન કરીશ॥15॥
ઇન્દ્ર દેવે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો એટલામાં તો બૃહસ્પતિજી પોતાની માયાના પ્રભાવથી ઘરમાંથી પણ યોગબલથી અદૃશ્ય થઈ ગયા॥16॥
ઇન્દ્રદેવે ઘણી તપાસ કરી તો પણ ગુરુનો પત્તો મળ્યો નહિ એથી એ ઘણી ચિન્તામાં પડી ગયા અને દેવોને જરાપણ સુખ મળ્યું નહિ॥17॥
બૃહસ્પતિજી અને ઇન્દ્ર ના અણબનાવની વાત સાંભળતાં જ મદોન્મત્ત સઘળા અસુરો શુક્રાચાર્યની સલાહથી હથિયાર ઉપાડીને દેવો ઉપર ચડી આવ્યા॥18॥
દૈત્યોએ નાખેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી દેવોનાં માથાં, સાથળ અને હાથ ભેદાઈ ગયાં અને ઇન્દ્ર સહિત તેઓ માથાં નીચાં કરીને બ્રહ્માજીને શરણે ગયા॥19॥
સ્વયમ્ભૂ અને સમર્થ બ્રહ્માજીને દેવોને એ પ્રમાણે પીડાતા જોઈ ઘણી દયા આવી અને તેઓને ધીરજ આપતાં એ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા॥20॥
બ્રહ્માજીએ કહ્યું : અહો! અફસોસ છે કે હે ઉત્તમ દેવો! તમે ઐશ્વર્યના મદથી બ્રહ્મવેતા અને જિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણ નું અપમાન કર્યું એ બહુ ખરાબ કર્યું॥21॥
તમે સમૃદ્ધિવાળા હતા અને તમારા શત્રુ દૈત્યો નિર્બલ હતા છતાં એમના હાથથી આજે તમારો પરાભવ થયો એ અનીતિનું જ ફળ છે॥22॥
હે ઇન્દ્ર! જુઓ, પહેલાં તમારા શત્રુઓ એમના ગુરુ શુક્રાચાર્યનો અપરાધ કરવાથી અત્યન્ત નિર્બલ થઈ ગયા હતા પણ અત્યારે પાછા ભક્તિપૂર્વક શુક્રાચાર્યને પોતાના ઇષ્ટદેવ માની સેવા કરી તેઓ હવે તો મારું સ્થાન બ્રહ્મલોક પણ લઈ લે એવા શક્તિમાન બન્યા છે॥23॥

ભૃગુવંશીઓએ એમને અર્થશાસ્ત્રનું પૂરે-પૂરું શિક્ષણ આપ્યું છે. તેઓ જે કંઈ કરવા ધારે છે એની બાતમી તમને મળી શકતી નથી. એમની મન્ત્રણા બહુ ગુપ્ત હોય છે. આમ હોવાથી સ્વર્ગની તો વિસાત શી તેઓ ઇચ્છે તે લોકને જીતી લઈ શકે એમ છે. સાચી વાત તો એ છે કે જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો બ્રાહ્મણ ગોવિન્દ અને ગાયો ને પોતાનું સર્વસ્વ માને છે અને જેમનાપર એમની કૃપા હોય છે એમનું ક્યારેય અમનલ થતું નથી॥24॥

એટલામાટે તમે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપ જે તપસ્વી, ધીરજવાળા ખરેખરા બ્રાહ્મણ છે તેની સેવા કરો. જો તમે તેનો સત્કાર કરશો અને એ કોઈ દૈત્યોનો પક્ષપાત કરે તો એ સહન કરી લેશો તો એ તમારાં સઘળાં કામ કરી દેશે॥25॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવી રીતે બ્રહ્માજીનું વચન સાંભળી દેવોની ચિન્તા દૂર થઈ એ વિશ્વરૂપ ઋષિની પાસે આવ્યા અને એમને હૃદય સરસા લગાવી નીચે પ્રમાણે બોલ્યા॥26॥

દેવોએ કહ્યું : તમારું કલ્યાણ થાઓ. અમે તમારા આશ્રમમાં આજ અતિથિ થયા છીએ. હે વત્સ! એક રીતે અમે તમારા વડીલો છીએ. આ સમયે તમે અમારું કામ કરી આપો॥27॥

જેમને ત્યાં સન્તાન થઈ ગયાં હોય એ સત્પુરુષોનો પણ સૌથી પરમ ધર્મ એ જ છે કે તેઓ પોતાના પિતા તથા અન્ય ગુરુ જનોની સેવા કરે તો પછી જે બ્રહ્મચારી છે એમને માટે તો કહેવાનું શું॥28॥

આચાર્ય (અતિથિઓની અને વડીલોની પ્રશંસાને સારુ કહે છે.) વેદની મૂર્તિ છે, પિતા બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે, ભાઈ ઇન્દ્રની મૂર્તિ છે, મા સાક્ષાત્ પૃથ્વીની મૂર્તિ છે॥29॥

એ જ પ્રમાણે બહેન દયાની મૂર્તિ છે, અતિથિ પોતે ધર્મની મૂર્તિ છે, અભ્યાગત અગ્નિની મૂર્તિ છે અને સર્વ પ્રાણીઓ ભગવાનની મૂર્તિ છે॥30॥

વત્સ! અમે તમારા પિતર છીએ. અત્યારે શત્રુઓએ અમને જીતી લીધા છે. અમે બહુ દુ:ખી થઈ રહ્યા છીએ. તમે તમારા તપોબલથી અમારાં આ દુ:ખ, દારિદ્રય અને પરાજય દૂર કરી દો. વત્સ! તમારે અમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ॥31॥

તમે બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ છો તેથી જન્મથી જ અમારા ગુરુ છો, અમે તમારૂ આચાર્ય રૂપમાં વરણ કરી તમારી શક્તિથી અનાયાસ જ શત્રુઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી લઈશું॥32॥

જરૂર પડ્યે પોતાનાથી નાનો હોય તેના ચરણમાં ઝૂકવું પણ નિન્દનીય નથી. બીજી બાબતોમાં અવસ્થા મોટાઈનું કારણ ગણાય પણ વિદ્યાની બાબતમાં અવસ્થાથી મોટાઈ ગણાતી નથી, (અર્થાત્ વિદ્યાવાન્ અવસ્થામાં નાનો હોય તો પણ સન્માનને પાત્ર છે)॥33॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જ્યારે પુરોહિત થવાને સારુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે મહાતપસ્વી વિશ્વરૂપે પ્રસન્ન થઈ મધુર વાણીથી એમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું॥34॥

વિશ્વરૂપે કહ્યું : ગુરુપણું (પુરોહિતપણું) બ્રહ્મતેજને ક્ષીણ કરનારું છે. તેથી ધર્મશીલ મહાત્માઓએ તેની નિન્દા કરી છે. પણ આપ મારા સ્વામી હોવા ઉપરાન્ત લોકેશ્વર પણ છો. આપ જેવા આપ જ્યારે મને પુરોહિતનું કાર્યમાટે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છો ત્યારે મારા જેવી

વ્યક્તિ આપને ના શી રીતે પાડી શકે? હું તો આપ લોકોનો સેવક છું. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મારો સ્વાર્થ॥35॥

હે દેવગણ! અમે અકિઞ્ચન છીએ. શીલોંછ કરવું એ જ અકિઞ્ચન પુરુષોનું ધન છે. (શીલ=ખેતરમાં ધણીએ મૂકી દીધેલાં કણસલાં લાવવાં એ. ઊંછ=હાટ આગળ વેરાઈ જતાં પડ્યા રહેલા કણ વીણીને લાવવા એ) એ જ ધનથી હું ઘરમાં રહી સાધુ પુરુષોનો સત્કાર, દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્ય કરી લઉં છું. માટે હે સ્વામીઓ! આ પ્રમાણે જ્યારે મારી આજીવિકા ચાલ્યે જાય છે ત્યારે જે પુરોહિતપણું નિન્દિત છે અને જેથી દુર્બુદ્ધિ પુરુષ રાજી થાય છે તે હું શી રીતે કરું?॥36॥

તો પણ હું આપને ના પાડતો નથી. આપ વડીલોએ માગ્યું છે કેટલું? તેથી આપનો મનોરથ તન, મન, ધન થી હું પૂરો કરીશ॥37॥

શ્રીશુકદેવજી કહ્યું : જેની દેવોએ પ્રાર્થના કરેલી છે તે મહાતપસ્વી વિશ્વરૂપ એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અત્યન્ત લગન-પૂર્વક પુરોહિતપણું કરવા લાગ્યા॥38॥

દૈત્યોની લક્ષ્મી શુક્રાચાર્યની વિદ્યાથી રક્ષિત હતી. તો પણ વિશ્વરૂપે વિષ્ણુના 'નારાયણ કવચ' રૂપ વિદ્યાના પ્રભાવથી દૈત્યો પાસેથી ઝૂંટવી લઈને ઇન્દ્રને અપાવી દીધી॥39॥

યયા ગુપ્ત: સહસ્ત્રાક્ષો જિગ્યેઽસુરચમૂર્વિભુ:।
તાં પ્રાહ સ મહેન્દ્રાય વિશ્વરૂપ ઉદારધી:॥40॥

ઉદાર બુદ્ધિવાળા વિશ્વરૂપે ઇન્દ્રને જે વિદ્યા આપી તેના પ્રભાવથી રક્ષણ અને શક્તિ પામેલા ઇન્દ્રે દૈત્યોની સેનાઓને જીતી લીધી॥40॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં વિશ્વરૂપ પ્રસાદ નિરૂપણ નામનો ચોથો) "વિશ્વરૂપ ઉપર ભગવત્કૃપા" નામનો સાતમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 8 ઇન્દ્રને નારાયણ કવચની પ્રાપ્તિ

વિશેષ : આ આઠમાં અધ્યાયમાં ભગવાનની પ્રેરણાથી વિશ્વરૂપે ઇન્દ્રને 'નારાયણ કવચ' આપ્યું એ કથા કહેવાશે.

રાજોવાચ

યયા ગુપ્ત: સહસ્ત્રાક્ષ: સવાહાન્ રિપુસૈનિકાન્।
ક્રીડન્નિવ વિનિર્જિત્ય ત્રિલોક્યા બુભુજે શ્રિયમ્॥1॥

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! વિદ્યાથી રક્ષણ પામેલા ઇન્દ્રદેવે રમત માત્રમાં સર્વસ્વનું હરણ કરનારા શત્રુઓની ચતુરનિણી સેનાને યુદ્ધમાં જીતી લીધી અને ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યું તે 'નારાયણ કવચ' રૂપ વિદ્યા મને કહો॥1॥

સાથે એ પણ બતાવો કે તેણે તેનાથી સુરક્ષિત થઈને રણભૂમિમાં કેવી રીતે આક્રમણકારી શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો॥2॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પુરોહિત બનેલા વિશ્વરૂપે પ્રશ્ન પૂછનાર ઇન્દ્રદેવને જે નારાયણ કવચ કહેલું તે હવે એકાગ્ર મનથી
સાંભળો॥3॥

વિશ્વરૂપે કહ્યું : દેવરાજ ઇન્દ્ર! ભયનો પ્રસન આવી પડે ત્યારે નારાયણ કવચ પહેરી લઈ પોતાના શરીરની રક્ષા કરી લેવી જોઈએ. એની વિધિ આ પ્રમાણે છે કે પહેલાં હાથપગ ધોઈ આચમન કરવું. પછી હાથમાં કુશની પવિત્રી (વીંટી) ધારણ કરી ઉત્તર તરફ મુખ રાખી બેસી જવું. પછી કવચ ધારણ પર્યન્ત બીજું કંઈ પણ ન બોલવાનો નિશ્ચય કરી પવિત્રતાથી મન્ત્રોદ્વારા હૃદયાદિ અનન્યાસ તથા અનુષ્ઠાદિ-કરન્યાસ કરવા. પહેલાં અષ્ટાક્ષર મન્ત્રના ૐ વગેરે આઠ અક્ષરોના ક્રમશ: બેપગ, બે ગોઠણ, બે સાથળ, પેટ, હૃદય, વક્ષ:સ્થલ, મુખ અને મસ્તક માં ન્યાસ કરવા. અથવા પૂર્વોક્ત મન્ત્રના 'ય કાર'થી શરૂ કરી 'ૐ કાર' પર્યન્ત આઠ અક્ષરોના મસ્તકથી આરમ્ભ કરી તે જ આઠ અનોમાં ઊલટા ક્રમથી ન્યાસ કરવા॥4-6॥

પછી દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રના ૐકારથી સમ્પુટ કરેલા એક-એક અક્ષરનો આંગળીઓમાં અને અંગૂઠાની અણીઓમાં ન્યાસ કરવો. જમણા હાથની તર્જનીથી માંડી ડાબા હાથની તર્જની સુધીની આઠ આંગળીઓમાં આઠ અક્ષરોનો અને બે અંગૂઠાના ઉપરના તથા નીચેના ચાર સાંધાઓમાં બાકી રહેલા ચાર અક્ષરોનો ન્યાસ કરવો॥7॥

પછી મન્ત્રના 'ૐ'કારનો હૃદયમાં, 'વિ'કારનો મસ્તકમાં, 'ષ'કારનો ભ્રુકુટીના મધ્યમાં, 'ણ'કારનો શિખામાં, 'વે'કારનો બનને નેત્રમાં અને 'ન'કારનો સર્વ સાધાઓમાં ન્યાસ કરવો, બાકી રહેલા 'મ'કારનો દિગ્બન્ધ જોડવો. આ પ્રમાણે ન્યાસ કરવાથી આ વિધિને જાણવવાવાળો પુરુષ મન્ત્ર સ્વરૂપ થઈ જાય છે॥8-10॥

ત્યાર પછી સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય થી પરિપૂર્ણ ઇષ્ટદેવ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું અને પોતાને પણ તદ્રૂપ જ સમજે. પછી વિદ્યા, તેજ અને તપ સ્વરૂપ આ કવચનો પાઠ કરવો॥11॥

ૐ ગરુડજીની પીઠ પર ચરણ ધરીને રહેલા, અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓથી સેવિત આઠ બાહુવાળા શથ, ચક્ર, ઢાલ, તલવાર, ગદા, બાણ, ધનુષ અને પાશ ને ધારણ કરતા હરિ ભગવાન્ મારી સર્વ પ્રકારની રક્ષા કરજો॥12॥

જળમાં જળ-જન્તુઓ થી તથા વરુણના પાશથી મત્સ્યાવતાર રક્ષા કરજો. માયાથી બટુક બનેલા વામનજી સ્થળમાં રક્ષા કરજો, સઘળું બ્રહ્માણ્ડ જેના રૂપમાં સમાયું છે તેવા ત્રિવિક્રમ આકાશમાં રક્ષા કરજો॥13॥

કિલ્લા વન તથા રણભૂમિ વગેરે સંકટના સ્થળોમાં મોટા દૈત્યોના સેનાપતિઓના શત્રુ નૃસિંહ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. એ ભગવાન્ જ્યારે મોટા શબ્દથી ખડખડ હસ્યા હતા ત્યારે દિશામાં ગર્જના ઊઠી હતી અને દૈત્ય પત્નીઓના ગર્ભો પડી ગયાહતા॥14॥

પોતાની દાઢવડે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર અને યજ્ઞોરૂપી અવયવવાળા વરાહ ભગવાન્ માર્ગમાં રક્ષા કરજો. પર્વતોનાં શિખરો ઉપર પરશુરામ રક્ષા કરજો. પ્રવાસમાં ભરતના મોટા ભાઈ રામચન્દ્રજી લક્ષ્મણ સહિત મારી રક્ષા કરજો॥15॥

મારણ-મોહન આદિ ભયપર અભિચારો અને ગફલત માંથી નારાયણ રક્ષા કરજો. ગર્વથી નર ભગવાન્ રક્ષા કરજો. યોગભ્રંશથી યોગેશ્વર દત્તાત્રેય રક્ષા કરજો. ગુણોના સ્વામી કપિલદેવજી કર્મનાં બન્ધનથી રક્ષા કરજો॥16॥

ભગવાન્ સનત્કુમાર કામદેવથી રક્ષા કરજો અને માર્ગમાં દેવોને નમસ્કાર ન કરવા રૂપી અપરાધથી હયગ્રીવ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. નારદજી સેવામાં થતા અપરાધોથી રક્ષા કરજો. સર્વ પ્રકારના નરકથી કચ્છપાવતાર ભગવાન્ મારી રક્ષા કરજો॥17॥

કૂપથ્યમાંથી ધન્વન્તરિ રક્ષા કરજો. જિતેન્દ્રિય ઋષભદેવજી સુખ-દુ:ખ, શીત-ઉષ્ણ, આદિ ભયપર દ્વન્દ્વોથી રક્ષા કરજો. લોકાપવાદથી યજ્ઞાવતાર રક્ષા કરજો. મનુષ્યકૃત વિઘ્નોથી બલભદ્રજી રક્ષા કરજો. 'ક્રોધવશ'નામના સર્પોના ગણથી શેષનાગ રક્ષાકરજો॥18॥

અજ્ઞાનથી વેદવ્યાસ ભગવાન્ રક્ષા કરજો. પાખણ્ડીઓથી અને પ્રમાદથી બુદ્ધાવતાર રક્ષા કરજો. ધર્મરક્ષાને માટે મહાન અવતાર ધારણ કરવાવાળા ભગવાન્ કલ્કિ પાપબહુલ કલિકાલના દોષોથી મારી રક્ષા કરજો॥19॥

સવારમાં ભગવાન્ કેશવ ગદાથી મારું રક્ષણ કરજો. વેણુધારી ગોવિન્દ ભગવાન્ થોડો દિવસ ચઢી આવે ત્યારે રક્ષા કરજો. બરછીધારી નારાયણ પૂર્વાહ્ણ કાળમાં રક્ષા કરજો, ભગવાન્ વિષ્ણુ ચક્રરાજ સુદર્શન લઈ મધ્યાહ્ન કાળમાં રક્ષા કરજો॥20॥

ઉગ્ર ધનુષ્યધારી મધુસુદન ભગવાન્ ત્રીજા પહોરે રક્ષા કરજો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર એ ત્રણ મૂર્તિવાળા માધવ ભગવાન્ સાયપાળે રક્ષા કરજો. સૂર્યાસ્ત પછી હૃષીકેશ અને મધરાતે તથા મધરાત પહેલાં એકલા પદ્મનાભ ભગવાન્ રક્ષા કરજો॥21॥

શ્રીવત્સલાંછન શ્રીહરિ ભગવાન્ પાછલી રાતે રક્ષા કરજો. ખડ્ગધારી જનાર્દન ભગવાન્ ઉષાકાલ વખતે રક્ષા કરજો. દામોદર ભગવાન્ સૂર્યોદય પહેલાં રક્ષા કરજો. કાળમૂર્તિ વિશ્વેશ્વર ભગવાન્ બધી સુધ્યાઓ વખતે રક્ષા કરજો॥22॥

સુદર્શન! આપનો આકાર ચક્ર (રથના પૈડા) જેવો છે. આપની કિનારીનો ભાગ પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો અત્યન્ત તીવ્ર છે. આપ ભગવાનની પ્રેરણાથી ચોતરફ ઘૂમ્યા કરો છો. જેવી રીતે આગ વાયુની સહાયથી સૂકા ઘાસકૂસને બાળી નાખે છે તેવી જ રીતે આપ અમારી શત્રુ સેનાને ધડધડાટ બાળી નાખો, બાળી નાખો॥23॥

કૌમોદકી ગદા, આપમાંથી છૂટતી ચિનગારીઓનો સ્પર્શ વજ્રના જેવો અસહ્ય છે. આપ ભગવાન્ અજિતની પ્રિયા છો અને હું છું એમનો દાસ. તેથી આપ કૂષ્માણ્ડ, વિનાયક, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પ્રેતાદિ ગ્રહો ને સડસડાટ કચરી નાખો, કચરી નાખો તથા મારા શત્રુઓને ચૂર્ણ કરી નાખો॥24॥

શથશ્રેષ્ઠ! આપ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની ફૂંકથી ભયપર અવાજ કરી મારા શત્રુઓનાં દિલ ધ્રુજાવી દો અને યાતુધાન, પ્રમથ, પ્રેત, માતૃકા, પિશાચ તથા બ્રહ્મરાક્ષસ વગેરે ભયાનક પ્રાણીઓને અહીંથી ઝટપટ ભગાડી મૂકો॥25॥

ભગવાનની પ્યારી તલવાર! આપની ધાર અત્યન્ત તીક્ષ્ણ છે. આપ ભગવાનની પ્રેરણાથી મારા શત્રુઓને છિન્ન-ભિન્ન કરી દો. ભગવાનની પ્યારી ઢાલ, આપમાં સેંકડો ચન્દ્રાકાર મણ્ડલ છે. આપ પાપ દૃષ્ટિવાળા પાપાત્મા શત્રુઓની આંખ બંધ કરી દો અને એમને સદાને માટે અન્ધ બનાવી દો॥26॥

સૂર્ય વગેરે ગ્રહ, ધૂમકેતુ વગેરે કેતુ, દુષ્ટ મનુષ્યો, સર્પ વગેરે પેટે ચાલનારાં જન્તુઓ, દાઢવાળાં હિંસક પશુ ભૂત-પ્રેત વગેરે તથા પાપી પ્રાણીઓથી અમને જે-જે ભય હોય અને જે-જે અમારા મનલના વિરોધી હોય તે બધા ભગવાનના નામ, રૂપ તથા આયુધ ના કીર્તન કરવાથી તત્કાલ નાશ પામે॥27-28॥

બૃહદ્, રથન્તર આદિ સામવેદનાં સ્તોત્રોથી જેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે વેદમૂર્તિ ભગવાન્ ગરુડ અને વિષ્વક્સેનજી પોતાના નામોચ્ચારણના પ્રભાવથી અમને બધા પ્રકારની વિપત્તિઓથી બચાવે॥29॥

શ્રીહરિનાં નામ, રૂપ, વાહન, આયુધ અને શ્રેષ્ઠ પાર્ષદ અમારી બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય, મન અને પ્રાણોને બધા પ્રકારની આપત્તિઓથી ઉગારી લે ॥30॥

નિત્યાનિત્ય જણાતું સઘળું જગત્ ખરી રીતે ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. આ સત્યથી અમારા સઘળા ઉપદ્રવ નાશ પામો॥31॥

અભેદ દૃષ્ટિવાળાઓને ભગવાન્ ભેદ રહિત છે તો પણ એ પોતાની માયાથી ભૂષણ, આયુધ અને લિંગસ્થ નામની શક્તિઓને ધારણ કરે છે એ વાત નિશ્ચિત રૂપથી ખરી છે॥32॥

તો એ સત્ય અનુસાર સર્વજ્ઞ સર્વ વ્યાપક ભગવાન્ શ્રીહરિ સર્વ સ્વરૂપોવડે સર્વકાળમાં અને સર્વદેશમાં અમારી રક્ષા કરો॥33॥

ચારેય દિશાઓમાં, ખૂણાઓમાં, ઉપર-નીચે, અંદર-બહાર બધે બધા લોકોના ભયને પોતાની ગર્જનાથી દૂર કરનારા અને પોતાના તેજથી બીજા બધાના તેજ-પ્રભાવનો નાશ કરનારા નૃસિંહ ભગવાન્ અમારી રક્ષા કરો॥34॥

વિશ્વરૂપે કહ્યું : હે ઇન્દ્ર! મેં તને આ 'નારાયણ કવચ' કહ્યું તે ધારણ કરી લે. પછી તું મોટા-મોટા દૈત્યોને વગર પરિશ્રમે જીતી શકીશ॥35॥

આ કવચને ધારણ કરનાર પુરુષ જેની પણ સામુ જુએ કે જેનો પગથી સ્પર્શ કરે તે પણ સમસ્ત ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે॥36॥

આ વૈષ્ણવી વિદ્યા ધારણ કરનારા પુરુષને રાજા, ચોર, ગ્રહ કે વાઘ આદિ હિંસક પશુઓથી કદી પણ ભય થતો નથી॥37॥

પ્રાચીન કાળમાં આ વિદ્યાને ધારણ કરનાર કોઈ કૌશિક ગોત્રના બ્રાહ્મણે આ વિદ્યા ધારણ કરી યોગ ધારણાથી નિર્જન દેશમાં (મારવાડમાં) પોતાનો દેહ છોડેલો॥38॥

એક દિવસે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ગન્ધર્વોનો અધિપતિ ચિત્રરથ વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં જતો હતો તે જ્યાં બ્રાહ્મણનો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં ઉપર આવતાં તુરત વિમાન સહિત ઊંધે માથે પૃથ્વી પર પડ્યો. આ ઘટનાથી એના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી, જ્યારે વાલખિલ્ય મુનિઓએ એને સમજાવ્યું કે આ નારાયણકવચ ધારણ કરવાનો પ્રભાવ છે. ત્યારે ચિત્રરથે એ બ્રાહ્મણનાં અસ્થિને ઉપાડી પ્રાચી-સરસ્વતીમાં વહાવી દીધાં અને પછી એ સ્નાન કરી પોતાના લોકમાં ગયો॥39-40॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જે માણસ આ 'નારાયણ કવચ' ને યોગ્ય સમયમાં આદર સહિત સાંભળે કે ધારણ કરે તેની સામે બધાં પ્રાણીઓ આદરથી નમી પડે છે અને તે બધી જાતના ભયથી મુક્ત થઈ જાય છે॥41॥

એતાં વિદ્યામધિગતો વિશ્વરૂપાચ્છતક્રતુ:।
ત્રૈલોક્યલક્ષ્મીં બુભુજે વિનિર્જિત્ય મૃધેઽસુરાન્॥42॥

પરીક્ષિત, વિશ્વરૂપ પાસેથી આ વિદ્યાને પ્રાપ્ત કરી ઇન્દ્રદેવે યુદ્ધમાં દૈત્યોને જીતી લઈ ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યું॥42॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં નારાયણકવચ નામનો પાંચમો)
"ઇન્દ્રને નારાયણ કવચની પ્રાપ્તિ" નામનો
આઠમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 9 વિશ્વરૂપનો વધ, ત્વષ્ઠાથી વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ,

વૃત્રાસુરથી દેવતાઓની હાર અને
ભગવાનની પ્રેરણાથી દેવતાઓનું દધીચિ ઋષિની પાસે જવું

વિશેષ : આ નવમાં અધ્યાયમાં ગુરુનો વધ કરનાર ઇન્દ્ર ઉપર ભગવાને અનુગ્રહ કર્યો અને બ્રહ્મહત્યાના વિભાગ કર્યા એ કથા કહેવાય છે.

તસ્યાસન્ વિશ્વરૂપસ્ય શિરાંસિ ત્રીણિ ભારત।
સોમપીથં સુરાપીથમનનાદમિતિ શુશ્રુમ॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! અમે સાંભળ્યું છે કે *વિશ્વરૂપને ત્રણ મસ્તક હતાં તેમાં એક મુખથી સોમપાન કરતા, બીજાથી સુરાપાન કરતા અને ત્રીજાથી અન્ન ખાતા॥1॥

વિશેષ : વિશ્વરૂપને ત્રણ માથાં હતાં. તેમાં એક મનુષ્યનું, બીજું દેવનું તથા ત્રીજું દૈત્યનું દેવોના ગુરુ થયા પહેલાં એ મનુષ્ય હતો. ગુરુ થયા પછી એ દેવ થયો. અન્તે યજ્ઞમાં દૈત્યનો પક્ષપાત કરવાથી એ દૈત્ય થયો. આમ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણ એનામાં હતાં. જો કે એ ભગવાનનો મર્યાદાપુષ્ટિ ભક્ત હતો, છતાં ભગવાન્ દૈત્યનો થોડો અંશ પણ સહન કરી શકતા

નથી માટે એનો નાશ કરાવ્યો. આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહી કોઈનો દ્વેષ કે પક્ષપાત કરવો નહિ પણ કેવળ હરિભક્તિકરવી.

એ વિશ્વરૂપના પિતા ત્વષ્ટા આદિ બાર આદિત્ય દેવતા હતા તેથી એ પોતે યજ્ઞમાં દેવોને ભાગ દેવાના મન્ત્ર પ્રત્યક્ષ રીતે વિનય સહિત ઊંચાસ્વરથી બોલી તેમને આહુતિ આપતા હતા॥2॥

એની માતા દૈત્યોની નાની બહેન રચના અસુર કુલની હતી તેથી માતૃસ્નેહને વશ થઈ એ યજ્ઞ કરતી વખતે તે પ્રમાણે અસુરોને ભાગ પહોંચાડ્યા કરતા હતા॥3॥

ધર્મના કપટરૂપ એનો એ અપરાધ જોઈને દૈત્યોથી ભય પામેલા ઇન્દ્રદેવે ક્રોધથી તુરત એનાં માથાં કાપી નાખ્યાં॥4॥

જે સિર સોમપાન કરતું હતું તેમાંથી પપૈયો (ચાતક) પક્ષી થયો, સુરાપાન કરતું હતું તેમાંથી જલચર કાળી ચકલી થઈ અને અન્ન ખાવાનું હતું તેમાંથી તેતર પક્ષી થઈ ગયું॥5॥

જો કે ઇન્દ્ર ધારત તો બ્રહ્મ હત્યાનું નિવારણ કરવાને શક્તિમાન હતા તો પણ એણે એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મ હત્યા ધારણ કરી. પછી એક વર્ષ સુધી બ્રહ્મ હત્યા ધારણ કરી. પછી એક વર્ષ પૂરું થતાં લોકાપવાદને ટાળવાને એણે એ હત્યાને ચાર ભાગે વહેંચી પૃથ્વી જળ, વૃક્ષ અને સ્ત્રીઓ ને આપી॥6॥

પૃથ્વીએ એક ભાગ એવા વરદાનને બદલે લીધો કે મારામાં જે ખાડો પડે તે એની મેળે પુરાઈ જાય. જેટલો ખારો ભાગ જોવામાં આવે છે તે પૃથ્વીમાં બ્રહ્મહત્યાનું રૂપ છે॥7॥

એક ભાગ વૃક્ષોએ લીધો એ એવું વરદાન માગીને લીધો કે અમને કાપ્યા છતાં અમે ફરીથી ઊગી આવીએ, વૃક્ષોમાં જે ગુન્દર દેખાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ છે॥8॥

એક ભાગ સ્ત્રીઓએ લીધો તે એવી શરતે કે તેઓ સર્વદા પુરુષ સહવાસ કરી શકે. મહિને મહિને રજ આવે છે તે સ્ત્રીઓમાં બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ દેખાય છે॥9॥

એક ભાગ જળે લીધો એ એવા વરદાનના બદલામાં કે અમને કૂવા વગેરેમાંથી ઉલેચી નાખવામાં આવે તો પણ પાછાં એટલાં જ થઈ રહીએ. જળમાં પરપોટા અને ફીણ દેખાય છે તે બ્રહ્મહત્યાનું સ્વરૂપ છે. તેથી મનુષ્યો તેને હટાવી જળ ગ્રહણ કરતા હોય છે॥10॥

વિશ્વરૂપના મૃત્યુ પછી એના પિતા ત્વષ્ટાદેવે ઇન્દ્રનો શત્રુ ઉત્પન્ન કરવા સારુ "હે *ઇન્દ્રશત્રો વૃદ્ધિ પામ અને જલદી શત્રુને માર" એવા અર્થનો મન્ત્ર બોલીને અગ્નિમાં હોમ કરવા લાગ્યા॥ 11॥

વિશેષ : એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં ત્વષ્ટાની, આદિ ઉદાત્ત સ્વર બોલવાની ભૂલ થઈ ગઈ તેથી વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસનું લક્ષણ થવાથી ઇન્દ્ર જ એનો શત્રુ થયો એમ શિક્ષામાં લખ્યું છે.

યજ્ઞ સમાપ્ત થતાં એ હોમના પ્રભાવને લીધે દક્ષિણાગ્નિમાંથી એક ભયપર રૂપવાળો દૈત્ય પ્રલયકાળમાં લોકોના કાળની જેમ પ્રકટ થયો॥12॥

ફેંકેલું બાણ જેટલા હાથ દૂર પડે તેટલા હાથ એ દરરોજ ચારે બાજૂ વધતો જતો હતો; એ બળી ગયેલા પર્વત જેવો કાળો અને મહાકાય હતો; અને સુધ્યાસમયનાં અનેક વાદળાં જેવું એનું તેજ હતું॥13॥

એની મૂછો અને મસ્તક ના કેશની લટો તપાવેલા ત્રામ્બા જેવી હતી; આંખો મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય જેવી પ્રચણ્ડ હતી॥14॥

એણે જાણે પોતાના અત્યન્ત પ્રકાશવાળા અણીઓના ત્રિશૂળમાં પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ ને પરોવી લીધાં હોય એમ લાગતું હતું એ નાચતો હતો, ગર્જના કરતો હતો અને પગથી ધરતીને ધ્રુજાવતો હતો॥15॥

ગુફા જેવડા મોટા અને ઊંડા મોઢાથી જાણે એ આકાશને પી જતો હોય જીભથી નક્ષત્રોને ચાટતો હોય અને મોટી દાઢોથી ત્રૈલોક્યને ગળી જતો હોય એવો લાગતો હતો. એ પ્રમાણે વારંવાર બગાસાં ખાતા એ પુરુષને જોઈને ત્રાસ પામેલા સર્વે લોકો દશે દિશાઓમાં નાસભાગ કરવા લાગ્યા॥16-17॥

એ ત્વષ્ટાના તમોગુણી પુત્રે આ સઘળા લોકોને વીંટી લીધા તેથી એ અત્યન્ત ક્રૂર અને પાપી પુરુષ નું 'વૃત્ર' એવું નામ પડ્યું॥18॥

પોતાના સૈન્ય સહિત મોટા-મોટા દેવો એના ઉપર તૂટી પડ્યા અને પોત-પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રશાસ્ત્રોથી એને મારવા લાગ્યા પણ એ વૃત્રાસુર એ સઘળાં હથિયારોને ગળી ગયો॥19॥

હવે તો દેવતાઓના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. એમનો પ્રભાવ ચાલ્યો ગયો. તેઓ બધા દીન-હીન અને ઉદાસ થઈ ગયા તથા એકાગ્ર ચિત્તથી પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા આદિપુરુષ શ્રીનારાયણને શરણે ગયા॥20॥

દેવો સ્તુતિ કરે છે: વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી આ પઞ્ચ મહાભૂત એનાથી બનેલા ત્રણેય લોક એના અધિપતિ બ્રહ્માદિ તથા અમે બધા દેવતા જે કાળથી ડરીને એમને પૂજા-સામગ્રી ભેટ ધર્યા કરે છે તે જ કાળ ભગવાન્થી ભયભીત રહે છે. તેથી હવે તો તે ભગવાન્ જ અમારા રક્ષક છે॥21॥

અહપાર રહિત, શાન્ત, સ્વરૂપના લાભથી જ પૂર્ણકામ અને ઉપાધિરહિત છે તેવા પરમેશ્વરને છોડી દઈને જે પુરુષ બીજાનું શરણ લે છે તે મૂર્ખ કૂતરાંનું પૂછડું પકડીને સમુદ્રને તરવા ઇચ્છે છે॥22॥

પાછલા કલ્પના અન્તમાં વૈવસ્વત મનુ જેના મોટા શિંગડામાં પૃથ્વીરૂપ વહાણને બાંધીને અનાયાસ સંકટને તરી ગયા હતા તે મત્સ્યાવતાર ભગવાન્ આ વૃત્રાસુરરૂપી અપાર ભયથી અમો આશ્રિતોની અવશ્ય રક્ષા કરશે॥23॥

પ્રાચીન કાળમાં ભારે પવનના ઝપાટાથી ખળભળી રહેલાં મોજાના શબ્દોથી વિકરાળ પ્રલયના જળમાં કમળ ઉપરથી ગબડી પડેલા બ્રહ્માજી એકલા હતા તો પણ એ જે ઈશ્વરની સહાયતાથી સંકટમુક્ત થયા હતા તે ઈશ્વર આ સંકટમાંથી અમને તારજો॥24॥

જેણે એકલાએ જ પોતાની માયાથી અમને ઉત્પન્ન કર્યા છે, જેના અનુગ્રહથી અમે સૃષ્ટિકાર્યનું સંચાલન કરીએ છીએ, જે સ્વામી અમારા પહેલાં જ અન્તર્યામીપણાથી કામ કરે-કરાવે છે તો પણ અમે જુદા-જુદા સ્વામિત્વનું અભિમાન ધરાવતા હોવાથી એના સ્વરૂપને જાણતા નથી॥25॥

તે સ્વામી પ્રત્યેક યુગમાં પોતે નિત્ય છતાં દેવ, ઋષિ, પશુ, પક્ષી તથા મનુષ્યો માં પોતાની માયાથી અવતાર ધરીને એ અવતારોદ્વારા અમને પોતાના લેખી, શત્રુઓની પીડાથી અમારું રક્ષણ કરે છે॥26॥

તે જ બધાના આત્મા અને પરમ આરાધ્ય દેવ છે. એ જ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ થી વિશ્વનું કારણ છે તે વિશ્વથી પૃથવક પણ છે અને વિશ્વરૂપ પણ છે. અમે બધા એ જ શરણાગતવત્સલ ભગવાન્ શ્રીહરિનું શરણ ગ્રહણ કરીએ છીએ. ઉદારશિરોમણિ પ્રભુ અવશ્ય નિજજન અમ દેવતાઓનું કલ્યાણ કરશે॥27॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! એ પ્રમાણે દેવોએ સ્તુતિ કરી ત્યારે શથ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ને ધરનાર ભગવાન્ પશ્ચિમ દિશામાં (અન્તર્દેશમાં) પ્રકટ થયા॥28॥

ભગવાનના નેત્રો શરદઋતુના કમલના જેવાં ખીલેલાં હતાં. શ્રીવત્સ અને કૌસ્તુભમણિ સિવાય બાકી સઘળી ભગવાનના સરખી જ નિશાનીવાળા સુનન્દાદિક સોળ પાર્ષદો એ ભગવાનને ચારે બાજુએથી સેવતા હતા॥29॥

ભગવાનના દર્શનથી આનન્દથી વિહ્વળ થયેલા સઘળા દેવો પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર દણ્ડવત્ પ્રણામ કરી પગે લાગ્યા અને પછી ધીરે-ધીરે ઊઠીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા॥30॥

દેવો(ફરીવાર)સ્તુતિ કરે છે: હે યજ્ઞનું ફલ આપવાના સામર્થ્યવાળા! એના ફલની સીમા નક્કી કરવાવાળા, યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવાવાળા દૈત્યોને આપ ચક્રથી છિન્ન-ભિન્ન કરી નાખો છો તેથી આપનાં નામોની કોઈ સીમા નથી. અમે આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ॥31॥

હે વિધાતા! સત્ત્વ, રજ, તમ-આ ત્રણ ગુણો અનુસાર જે ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ ગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેના નિયામક આપ જ છો. આપના પરમપદનું આ કાર્યરૂપ જગતનું-વાસ્તવિક સ્વરૂપ કોઈ આધુનિક પ્રાણી જાણી શકતું નથી॥32॥

હે ભગવાન્! હે નારાયણ! હે વાસુદેવ! હે આદિપુરુષ! હે મહાપુરુષ! હે મોટા પ્રભાવવાળા! હે પરમ મનળરૂપ! હે પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ! હે પરમ દયાળુ! હે જગતના એકલા જ આધારરૂપ!, હે લોકના અધિપતિ! હે સર્વેશ્વર! હે લક્ષ્મીપતિ!, પ્રભુ!, પરમહંસ!, પરિવ્રાજક!, વિરક્ત! મહાત્મા જ્યારે આત્મસંયમરૂપ પરમ સમાધિથી આપનું એકાગ્ર ચિન્તન કરે છે ત્યારે એમના શુદ્ધ હૃદયમાં પરમહંસોનો ધર્મ વાસ્તવિક ભગવદ્ભક્તિનો ઉદય થાય છે તેથી એમના હૃદયના અજ્ઞાનરૂપ બારણાં ખુલી જાય છે અને તેમના આત્મલોકમાં આપ આત્માનન્દના રૂપમાં કંઈ આવરણ વિના પ્રકટ થઈ જાઓ છો અને તેઓ આપનો અનુભવ કરી ન્યાલ (કૃતાર્થ) થઈ જાય છે. અમે આપને વારંવાર પ્રણામ કરીએ છીએ॥33॥

આપની લીલાનો પ્રકાર સમજી શકાય એવો નથી કેમકે આપ આશ્રયરહિત, શરીરરહિત અને નિર્ગુણ છો અને અમારી સહાયતાની ઇચ્છા ન રાખતાં નિર્વિકાર સ્વરૂપથી જ આ જગતને સરજો છો, પાળો છો અને સંહારો છો॥34॥

પ્રાકૃત પુરુષ જેમ ઘર બાંધીને પોતે કરેલા શુભ અશુભનું ફળ ભોગવે છે તેમ આપ સૃષ્ટિ બનાવી એમાં જીવરૂપથી પડીને પરતન્ત્રતાથી પોતે કરેલાં પાપ-પુણ્યનાં ફળ ભોગવો છો કે આત્મારામ, શાન્તિશીલ અને અખણ્ડ ચૈતન્યરૂપ રહીને સાક્ષીપણાથી વર્તો છો એ અમે બરાબર જાણી શકતા નથી॥35॥

પરન્તુ આપના સ્વરૂપમાં એ બનને વાતનો વિરોધ આવતો જ નથી. અનન્ત ગુણવાળા અને અતિ ગમ્ભીર મહિમાવાળા આપના ઈશ્વર-સ્વરૂપ માં સંશય અને વિચાર થી ઉત્પન્ન કલ્પિત પ્રમાણ અને એનું સમર્થન કરનારા કુતર્કોથી ભરેલાં શાસ્ત્રોથી જેમનાં અન્ત:કરણ વ્યાકુળ થયેલાં છે અને એને લીધે જેઓ દુરાગ્રહથી પ્રેરાઈ વાદ કરે છે તેમના વિવાદને અવકાશ જ નથી. જો કે આપનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રપઞ્ચથી રહિત અને કેવળ છે તો પણ જો તેમાં માયાને વચમાં રાખીએ તો કઈ બાબત અઘટિત જેવી રહે? વાસ્તવિક રીતે કર્તાપણું હોય તો વિરોધ આવે, પરન્તુ સ્વરૂપમાં ભેદ નહિ હોવાથી એવું કાંઈ છે જ નહિ॥36॥

જેમ એક જ દોરીનો કટકો જુદા-જુદા જોનારાઓને સર્પ, માલા વગેરે જુદા-જુદા રૂપમાં જણાય પણ જાણકારને રસ્સીના રૂપમાં જણાય તેમ આપ એક જ છો તે ભ્રાન્ત બુદ્ધિવાળાઓને અનુગ્રહ કરનાર કે નિગ્રહ કરનાર એમ ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે અને જ્ઞાનીને શુદ્ધ સચ્ચિદાનન્દના રૂપમાં આપ જણાઓ છો. આપ બધાની બુદ્ધિનું અનુસરણ કરો છો॥37॥

અનેક રૂપથી દેખાતા આપ એક જ છો; સર્વ વસ્તુઓમાં સત્ સ્વરૂપ છો, સર્વના ઈશ્વર છો, સર્વ જગતના કારણોના કારણરૂપ છો, સર્વના અન્તર્યામીપણાને લીધે આપ સર્વ વિષયોનો પ્રકાશ કરો છો તેથી જ શ્રુતિઓ આપ એકને જ સર્વના અવશેષરૂપ ગણે છે॥38॥

મધુસૂદન! આપના અમૃતમય મહિમા રસનો અનન્ત સમુદ્ર છે. તેની નાની શી છાંટનો પણ, વધારે નહિ એકવાર પણ સ્વાદ ચાખી લેવાથી હૃદયમાં પરમાનન્દની અખણ્ડ ધારા વહેવા લાગે છે. એને લીધે અત્યાર સુધી જગતમાં વિષયભોગોના જેટલા લેશ માત્ર સુખનો અનુભવ થયો છે અથવા પરલોક વગેરેના વિષયમાં સાંભળવામાં આવ્યું છે તે બધું જ જેઓ ભૂલી ગયા છે, સમસ્ત પ્રાણીઓના પરમ પ્રિયતમ હિતૈષી, સુહૃદ અને સર્વાત્મા આપ ઐશ્વર્ય નિધિ પરમેશ્વરમાં જે પોતાના મનને નિત્ય-નિરન્તર લગાડી રાખે છે અને આપના સ્મરણનું જ સુખ લૂટ્યા કરે છે તે આપના અનન્ય પ્રેમી પરમભક્તો જ પોતાના સ્વાર્થ અને પરમાર્થ માં કુશળ છે. મધૂસૂદન! આપના એ લાડકા અને સુહૃદ ભક્તો ભલા આપના ચરણકમલોનું સેવન કેવી રીતે છોડી શકે, જેનાથી ચોરાસીના ફેરામાંથી સદાને માટે છુટકારો મળી જાય છે?॥39॥

હે ત્રૈલોક્યના આત્મા અને આશ્રય રૂપ! હે ત્રિવિક્રમ! હે દણ્ડ દેનાર! જો કે દૈત્ય અને દાનવો આપની વિભૂતિરૂપ છે તો પણ એમની ઉન્નતિનો આ સમય નથી એમ માની જેમ આપે પૂર્વે માયાવડે સુર, નર, પશુ, મિશ્રિત તેમજ મત્સ્ય આદિ જળચરોના અવતાર ધરી એમને દણ્ડ

દીધો છે તેવી રીતે હમણાં પણ જો આપને યોગ્ય લાગે તો આ વૃત્રાસુરનો નાશ કરી નાખો॥ 40॥

હે પિતા! હે પિતામહ! હે નિર્દોષ! અમારાં નમેલાં હૃદયમાં આપના ચરણારવિન્દના ધ્યાનરૂપી બન્ધનથી અમે બંધાઈ ગયા છીએ; આપે આપનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરી અમને અપનાવ્યા છે. અમારાં અન્ત:કરણના તાપને દયાવડે આપની સ્વચ્છ, સુન્દર અને શીતળ હાસ્યયુક્ત દૃષ્ટિથી તેમજ મુખમાંથી નીકળેલી મધુર રસમય વાણીરૂપ અમૃતની કળાથી શમાવો॥41॥

પ્રભો! જેવી રીતે અગ્નિની જ અંશભૂત ચિનગારીઓ અગ્નિને પ્રકાશિત કરવામાં અસમર્થ છે તેવી જ રીતે અમે પણ આપને અમારો કોઈ પણ સ્વાર્થ કે પરમાર્થ નિવેદન કરવામાં અસમર્થ છીએ. આપને ભલા, કહેવાનું જ શું હોય? કારણ કે હે ભગવાન્! સર્વ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય ના કાળમાં નિમિત્તરૂપ બની દિવ્ય માયાવડે આપ વિનોદ કરો છો. સઘળા જીવના સમૂહોનો અન્ત:કરણમાં બ્રહ્મરૂપ તથા અન્તર્યામી સ્વરૂપવડે તેમજ બહાર પ્રધાનરૂપવડે સર્વના મૂળ કારણરૂપ હોવાથી આપ દેશ, કાળ તથા દેહ ની અવસ્થાઓનો અનુભવ કરનાર છો તથા બુદ્ધિ વગેરે સઘળા પદાર્થોના સાક્ષી નિરઞ્જન સ્વરૂપ પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ છો॥42॥

એટલામાટે શરણાગતોનાં અનેક પ્રકારનાં પાપોના ફલસ્વરૂપ જન્મ મૃત્યરૂપ સંસારમાં ભટકવાના પરિશ્રમોને મટાડનારી, અમારા પરમગુરુ એવા આપના ચરણારવિન્દની છાયામાં જે કાર્યની ઇચ્છાથી અમે આવેલા છીએ તે કાર્યને આપ પોતે જ કરી આપો॥43॥

હે પરમેશ્વર! ત્રૈલોક્યને ગળી જતા આ વૃત્રાસુરને હવે તુરત મારો; એ અમારાં તેજ, અસ્ત્રો અને આયુધો ને ગળી ગયો છે॥44॥

આપ શુદ્ધ હૃદયાકાશમાં વાસ કરીને રહેલા છો, બુદ્ધિ વગેરેના સાક્ષી છો, સત્ય, આનન્દરૂપ અને મનોહર કીર્તિવાળા છો, અનાદિ છો અને સંસારરૂપ માર્ગના પથિક જે સત્પુરુષો ઘૂમતા-ઘૂમતા આપને શરણે આવે છે તેનો સ્વીકાર કરી તેને અન્તે ઉત્તમફળ આપવાવાળા છો; એવા આપ ઈશ્વરને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ॥45॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એવી રીતે દેવોએ આદર સહિત સ્તુતિ કરી તેનાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને એમને આ પ્રમાણે કહ્યું॥46॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે ઉત્તમ દેવો! મારી સ્તુતિ સહિત બ્રહ્મવિદ્યાથી પુરુષોને પોતાના બ્રહ્મપણાનું સ્મરણ થાય છે અને એમનામાં મારી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારી સ્તુતિથી હું પ્રસન્ન થયો છું॥47॥

અને હું પ્રસન્ન થાઉં ત્યારે કઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે? તો પણ મારો અનન્ય પ્રેમી તત્ત્વવેત્તા ભક્ત મારા સિવાય બીજું કાંઈ પણ ઇચ્છતો નથી॥48॥

જે પુરુષ વિષયસુખોને સાચાં જાણે છે તે અજ્ઞાની પુરુષને એના ખરા કલ્યાણની ખબર નથી. તેથી વિષયસુખોની ઇચ્છાવાળાને જો એનો ઇષ્ટ દેવ એમાં સુખ આપે તો એ દેવને અજ્ઞાની સમજવો॥49॥

જે ખરા કલ્યાણને જાણનારો વિદ્વાન છે તે અજ્ઞાની પુરુષને કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કરે જ નહિ; જે સારો વૈદ્ય હોય તે કુપથ્ય ખાવાને ઇચ્છતા રોગીને કુપથ્ય આપે જ નહિ॥50॥

દેવરાજ ઇન્દ્ર! તમારું કલ્યાણ હો. હવે ઢીલ ન કરો. હાલ તમારા અભિપ્રાયને અનુસરીને કહું છું કે દધીચિ મુનિ સર્વ ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમની પાસે તમે જાઓ અને વિદ્યા, વ્રત અને તપ થી દૃઢ થયેલા એમના શરીરને માગી લો॥51॥

એ દધીચિ મુનિ શુદ્ધ અને નિર્વિકાર બ્રહ્મને જાણી ચૂક્યા છે. એમણે ઘોડાના માથાવડે *અશ્વિનીકુમારને તે બ્રહ્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો, જેનાથી અશ્વિનીકુમાર જીવન મુક્ત થયા॥52॥

વિશેષ : દધીચિ મુનિ બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રવીણ છે એમ જાણી અશ્વિનીકુમારે આવીને એમને કહ્યું કે અમને બ્રહ્મવિદ્યા આપો. દધીચિએ કહ્યું કે હમણાં હું કામમાં છું માટે પછી આવજો. એ સાંભળી અશ્વિનીકુમાર ત્યાંથી જતાં ઇન્દ્રે આવીને એ ઋષિને કહ્યું કે એ વૈદ્યોને તમે વિદ્યા આપશો નહિ અને આપશો તો હું તમારું માથું કાપી નાખીશ. એમ કહીને ઇન્દ્ર જતાં પાછા અશ્વિનીકુમાર ત્યાં આવ્યા. મુનિની વાત સાંભળી એ બોલ્યા કે અમે પ્રથમ તમારું માથું કાપીને ઘોડાનું માથું સાંધીશું. એ મોઢાથી તમારે વિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો અને એ માથું ઇન્દ્ર કાપી નાખશે એટલે પછી તમારું મૂળ માથું અમે પાછું સાંધી દઈશું. પછી ઋષિએ એ પ્રમાણે ઘોડાના મોઢાથી ઉપદેશ કર્યો અને એ માથું ઇન્દ્રે કાપી નાખતાં અશ્વિનીકુમારે પાછું પ્રથમનું માથું સાંધી આપ્યું એવી કથા છે.

હે ઇન્દ્ર! એ અથર્વવેદને જાણનારા દધીચિ મુનિ અભેધ અને મારા રૂપ જ ‘નારાયણ કવચ’ ને પણ જાણે છે. દધીચિ મુનિએ જ પહેલ પહેલાં એ ‘નારાયણ કવચ’ ત્વષ્ટાને આપ્યું હતું ત્વષ્ટાએ વિશ્વરૂપને આપ્યું હતું અને વિશ્વરૂપ પાસેથી તમને મળ્યું છે॥53॥

તમે માગશો એટલે ધર્મને જાણનાર દધીચિ મુનિ અશ્વિનીકુમારની ઉપર પ્રીતિને લીધે તમને પોતાનાં અસ્થિ આપશે તે અસ્થિમાંથી વિશ્વકર્મા વજ્ર નામનું ઉત્તમ હથિયાર બનાવી આપશે અને મારી શક્તિથી યુક્ત થઈ તમે એ હથિયારથી વૃત્રાસુરનું માથું કાપી નાખશો॥54॥

તસ્મિન્ વિનિહતે યૂયં તેજોઽસ્ત્રાયુધસમ્પદ:।
ભૂય: પ્રાપ્સ્યથ ભદ્રં વો ન હિંસન્તિ ચ મત્પરાન્॥55॥

વૃત્રાસુર હણાયા પછી તમને તેજ, અસ્ત્રશસ્ત્ર અને સમ્પત્તિ પાછાં મળશે તમારું કલ્યાણ થવાનું ચોક્કસ છે, કારણ કે મારા શરણાગત ભક્તોને કોઈ સતાવી શકતું નથી॥55॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં ઇન્દ્રાનુગ્રહ નામનો છઠ્ઠો) "વિશ્વરૂપનો વધ, ત્વષ્ટાથી વૃત્રાસુરની ઉત્પત્તિ, દેવતાઓની હાર, ભગવાનની પ્રેરણાથી દેવતાઓનું દધીચિ પાસે જવું” નવમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 10 ઇન્દ્ર અને વૃત્રાસુરના યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનું ધૈર્ય

વિશેષ : દશમાં અધ્યાયમાં દધીચિનાં અસ્થિમાંથી બનેલું વજ્ર લઈને દેવ સહિત ઇન્દ્રે વૃત્રાસુર અને એના સંબંધના દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કર્યાની કથાકહેવાશે.

ઇન્દ્રમેવં સમાદિશ્ય ભગવાન્ વિશ્વભાવન:।
પશ્યતામનિમેષાણાં તત્રૈવાન્તર્દધે હરિ:॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જગતનું રક્ષણ કરનાર ભગવાન્ એ પ્રમાણે ઇન્દ્રને આજ્ઞા કરી દેવોના દેખતાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયા॥1॥

પછી દેવોએ ઉદારશિરોમણિ અથર્વવેદી દધીચિ ઋષિની ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા એ ઋષિ હસતાં-હસતાં નીચે પ્રમાણે બોલ્યા॥2॥

દધીચિએ કહ્યું : દેવતાઓ! આપ લોકોને કદાચ એ વાતની ખબર નથી કે મરતી વખતે પ્રાણીઓને બહુ જ કષ્ટ થાય છે. એમને જ્યાં સુધી ચેતના રહે છે ત્યાં સુધી ભારે અસહ્ય પીડા સહન કરવી પડે છે અને અન્તે તેઓ મૂર્છિત થઈ જાય છે॥3॥

જીવવાની ઇચ્છાવાળા જીવોને સંસારમાં સૌ કરતાં પોતાનો દેહ વહાલો હોય છે; એવા દેહને વિષ્ણુ પોતે માગવા આવે તો પણ એને આપી દેવાનું કોણ સાહસ કરે?॥4॥

દેવોએ કહ્યું : હે મહારાજ! આપના જેવા ઉદાર જ અને પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનારા મહાત્માઓના કર્મોની યશસ્વી લોકો પ્રશંસા કરતા હોય છે તેમનેમાટે કઈ વસ્તુ ત્યાગ કરવાને અશક્ય હોય?॥5॥

એ વાતમાં સન્દેહ નથી કે માગવાવાળા લોકો સ્વાર્થી હોય છે. તેઓમાં દેવાવાળાની કઠણાઈનો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ નથી હોતી જો હોય તો તેઓ માગે જ કેમ? એ જ પ્રમાણે દાતા પણ માગવાવાળાની તકલીફ નથી જાણતા હોતા, જો જાણતા હોય તો તેઓના મોઢેથી ના નીકળે નહિ.(તેથી આપ અમારી વિપત્તિનો ખ્યાલ કરી અમારી યાચના પૂર્ણ કરવાની કૃપા કરો)॥6॥

દધીચિએ કહ્યું : આટલી ધર્મની વાત સાંભળવા સારુ જ મેં તમને ના કહી હતી. આ દેહ કોઈ દિવસે તો મને મૂકીને ચાલ્યો જવાનો જ છે તો લો હું પોતે જ તમારા પ્રિયને માટે ત્યાગ કરું છું॥7॥

હે દેવો! પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખીને જે પુરુષ આ અધ્રુવ દેહથી મુખ્યત: ધર્મનું અને ગૌણત: યશનું સમ્પાદન ન કરે તે પુરુષ જડ-ઝાડ-ઝાંખરાં થી પણ ધિક્કારવા યોગ્યછે॥8॥

મોટા-મોટા મહાત્માઓએ આ અવિનાશી ધર્મનું સેવન કર્યું છે. એનું સ્વરૂપ આટલું જ છે કે બીજાના દુ:ખે દુ:ખી અને બીજાના સુખે સુખી થવું॥9॥

અહો! પોતાના ઉપયોગમાં ન આવતા કૂતરાં, કાગડા વગેરેને કામ આવે એવાં ક્ષણભનુર ધન, પુત્રાદિક અને શરીર થી જો લોકો પરાયો ઉપકાર ન કરે તો એ જ મોટામાં મોટી કૃપણતા અને અફસોસ ની વાત છે॥10॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અથર્વવેદી દધીચિ ઋષિએ પરબ્રહ્મ ભગવાન્માં પોતાના આત્માને એક કરી દઈને દેહ, છોડી દીધો॥11॥

તેનાં ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ નિયમમાં હતાં. દૃષ્ટિ તત્ત્વમયી હતી. બધા બન્ધન કપાઈ ગયા હતાં તેથી તેનો ઉત્તમ યોગના આશ્રયે દેહ છૂટી ગયો એની ખબર પણ પડીનહિ॥12॥

હે રાજા! પછી મુનિનાં અસ્થિઓમાંથી વિશ્વકર્માએ વજ્ર બનાવ્યું તેને ઉપાડી વૃદ્ધિ પામેલ ભગવત્તેજ યુક્ત ઇન્દ્રદેવ ઐરાવત હાથી પર બેઠો॥13॥

સર્વ દેવો આસપાસ ઊભા રહ્યા અને મુનિઓ એમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્રૈલોક્યને જાણે હર્ષિત કરતો તેવો એઇન્દ્ર ક્રોધ કરીને શોભતો હતો. જેમ રુદ્ર કાળની ઉપર દોડ્યા હતા તેમ મોટા દૈત્યોથી વીંટાયેલા વૃત્રાસુરઉપર એ જોરથીધસ્યો॥14-15॥

અત્યારે જે વૈવસ્વત મન્વન્તર ચાલી રહ્યો છે એની પહેલી ચોકડીનો ત્રેતાયુગનો હજુ આરમ્ભ જ થયો છે. તે સમયે નર્મદાજીને કાંઠે દેવો અને દૈત્યો વચ્ચે મહાદારુણ સઙ્ગ્રામ થયો॥16॥

રુદ્ર, વસુ, આદિત્ય, બનને અશ્વિનીકુમારો, પિતૃઓ, અગ્નિઓ, વાયુ, ઋભુ, સાધ્યો અને વિશ્વદેવો સાથે પોતાની કાન્તિથી શોભતા વજ્રધારી ઇન્દ્રને યુદ્ધમાં સામે આવેલા જોઈને વૃત્રાસુર તથા દૈત્યો વધારે ચિડાઈ ગયા॥17-18॥

નમુચિ, શમ્બર, અનર્વા, દ્વિમૂર્દ્ધા, ઋષભ, અમ્બર, હયગ્રીવ, શપુશિરા, વિપ્રચિત્તિ, અયોમુખ, પુલોમા, વૃષપર્વા, પ્રહેતિ, હેતિ, ઉત્કલ, બીજા પણ દૈત્યો દાનવો યક્ષો અને સુમાલી તથા માલી વગેરે હજારો રાક્ષસો જેઓએ સોનાનાં બખતર ધારણ કર્યા હતાં તેઓ મૃત્યુમાટે પણ અજેય તેવી ઇન્દ્રની મુખ્ય સેનાને આગળ વધતી રોકવા લાગ્યા॥19-21॥

જરા પણ સમ્ભ્રમમાં નહિ પડતાં સિંહનાદ કરીને એ મદોન્મત્ત દૈત્યો ગદા, પરિઘ, બાણ, પ્રાસ, મુદ્ગર, તોમર,શૂલ, ફરસી, તલવાર શતઘ્ની(તોપ) અને ભુશુણ્ડિ વગેરે શસ્ત્રોતથા અસ્ત્રો ચારે બાજૂએથી દેવોઉપર ઝડી વરસાવી તેમને ઢાંકીદીધા॥22-23॥

એક પછી એક એટલાં બાણ ચારેય તરફથી આવી રહ્યા હતાં કે બાણોના સમૂહથી એ દેવો ચારે તરફથી ઢંકાઈ ગયા અને વાદળાંથી તારાઓ અદૃશ્ય થઈ જાય તેમ એમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા॥24॥

તે અસ્ત્રશસ્ત્રોથી દેવ-સૌનિકો નો વાળ પણ વાંકો થયો નહિ. તેમણે પોતાની હાથ-ચાલાકીથી આકાશમાં જ એ અસ્ત્રશસ્ત્રોના હજારો ટુકડા કરી નાખ્યા॥25॥

અસ્ત્ર અને શસ્ત્રના સમૂહ ખૂટી જતાં દૈત્યો દેવોનાં સૈન્ય ઉપર પર્વતોનાં શિખરો, ઝાડ અને પથરાઓ નો વરસાદ કરવા લાગ્યા. દેવોએ એ શિખરોને પણ આગળની પેઠે કાપી નાખ્યાં॥26॥

પરીક્ષિત! જ્યારે વૃત્રાસુરના અનુયાયી અસુરોએ જોયું કે એમના અસઙ્ખ્ય અસ્ત્રશસ્ત્ર પણ દેવસેનાને કંઈ ન કરી શક્યાં. વૃક્ષો, પથરાઓ અને પહાડોનાં મોટાં-મોટાં શિખરોથી પણ નહિ ઘવાયેલ જોઈને તેઓ બહુ ત્રાસી ગયા॥27॥

પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરતા હોય ત્યારે પામર પુરુષોની કઠોર અને અમનલમય વાણીની તેમના ભક્તો ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. તેમજ દૈત્યો-દેવતાઓ ને હરાવવા જે-જે પ્રયત્ન કરતા તે બધા નિષ્ફળ થઈ જતા॥28॥

શત્રુઓની ધીરજ ખૂટી ગઈ. ભગવાનના અભક્ત એવા તેમનો યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ ખૂટી ગયો. તેઓ પોતાનો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો છે એમ માની લડાઈમાં પોતાના સ્વામીને મૂકી દઈને નાસવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા॥29॥

જ્યારે એ મોટા મનના મહાવીર વૃત્રાસુરે પોતાના પક્ષના દૈત્યોને નાસી જતા જોયા ત્યારે તીવ્ર ભયથી સઘળાં સૈન્યને અસ્ત-વ્યસ્ત અને ભાગા-ભાગ કરતું જોઈ, વીરલોકોને પ્રિય લાગે તેવું અને સમયને અનુકૂળ વચન હસીને બોલ્યો:હે વિપ્રચિત્તિ! હે પુલોમા! હે મય! હે અનર્વા! હે શમ્બર! ભાગો નહિ, મારી એક વાત સાંભળો॥30-31॥

જન્મેલા પ્રાણીને એક વખત મરવું તો છે જ; મૃત્યુમાંથી બચવાનો કોઈ પણ ઉપાય શોધાયો નથી. પણ મરવાથી આ લોકમાં યશ અને પરલોક માં સ્વર્ગ મળતું હોય તો એવા યોગ્ય મરણને કોણ ન આવકારે?॥32॥

દ્વૌ સમ્મતાવિહ મૃત્યૂ દુરાપૌ યદ્ બ્રહ્મસંધારણયા જિતાસુ:।
કલેવરં યોગરતો વિજહ્યાદ્ યદગ્રણીર્વીરશયેડનિવૃત્ત:॥33॥

સંસારમાં બે પ્રકારનાં મોત પરમ દુર્લભ અને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યાં છે એક તો યોગી પોતાના પ્રાણોને વશ કરી ભગવત્ ચિન્તનદ્વારા શરીરનો પરિત્યાગ કરે તે અને બીજું યુદ્ધભૂમિ ઉપર દુશ્મનની સાથે સામી છાતીએ લડતાં-લડતાં મરી જવું.(તમે ભલા, આવો શુભ અવસર કેમ ખોઈ રહ્યા છો?)॥33॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા રૂપનિરૂપણ પ્રકરણમાં વૃત્રધૈર્ય નિરૂપણ નામનો સાતમો) "ઇન્દ્ર અને
વૃત્રાસુરના યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરનું ધૈર્ય"
દસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 11 યુદ્ધમાં વૃત્રાસુરને ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ

વિશેષ : અગિયારમાં અધ્યાયમાં ઇન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરતાં વૃત્રાસુરને જ્ઞાનથી ભરેલા ભક્તિપ્રસાદની પ્રાપ્તિ થઈ એ કથા કહેવાશે.

શ્રીશુક ઉવાચ
ત એવં શંસતો ધર્મં વચ: પત્યુરચેતસ:।
નૈવાગૃહ્ણન્ ભયત્રસ્તા: પલાયનપરા નૃપ॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા!વૃત્રાસુર એ પ્રમાણે ધર્મ વચન બોલતો હતો તો પણ ત્રાસ પામેલા અને નાસી જતા એ મૂર્ખ દૈત્યોએ એ વચન સ્વીકાર્યું નહિ॥1॥
વૃત્રાસુરે જોયુ કે સમયની અનુકૂળતાને લીધે દેવતાલોક આસુરોની સેનાનો નાશ કરી રહ્યા છે અને તે જાણે નાયક વગરની હોય એ પ્રમાણે છિન્ન-ભિન્ન થઈ રહી છે॥2॥
આ જોઈને વૃત્રાસુરને તો અસહિષ્ણુતા અને ક્રોધ ની ઝાળ લાગી ગઈ. તેણે બળ કરીને દેવસેનાને આગળ વધતી રોકી દીધી અને તરછોડી આ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:॥3॥
"જેઓ રણભૂમિ છોડી ભાગી રહ્યા છે તેવા માતાની વિષ્ઠારૂપ દૈત્યોને પાછળથી મારવામાં તમારો શો પુરુષાર્થ છે? જેઓ પોતાને શૂરવીર માને છે તેમને ડરપોક લોકોને મારવાનું કામ પ્રશંસા આપે એવું નથી તેમ સ્વર્ગ આપે તેવું પણ નથી॥4॥
હે ક્ષુદ્ર લોકો! જો તમને યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિ હોય અને હૃદયમાં ધૈર્ય હોય અને સંસારમાં સુખોની ઇચ્છા ન હોય તો મારી સામે એક ક્ષણ માત્ર ઉભા રહો”
એવી રીતે બોલી ક્રોધ પામેલા શરીરથી દેવોને બિવરાવતા એ મહા બળવાન વૃત્રાસુરે ગર્જના કરી તેથી લોકો મૂર્છિત થઈ ગયા॥6॥
વૃત્રાસુરની ભયપર ગર્જનાથી જાણે વીજળી પડી હોય તેમ સઘળા દેવો મૂર્છા ખાઈને ધરતી પર પડી ગયા॥7॥

અધ્યાય 14 પુત્રના મરણથી ચિત્રકેતુને થયેલો વૈરાગ્ય

વિશેષ : ચૌદમાં અધ્યાયમાં ઘણા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થયેલો પુત્ર તુરત મરી જતાં ચિત્રકેતુ રાજાને ઘણા સ્નેહને લીધે બહુ જ વૈરાગ્ય તથા શોક થયા એ કથા કહેવાશે.
રજસ્તમ:સ્વભાવસ્ય બ્રહ્મન્ વૃત્રસ્ય પાપ્મન:।
નારાયણે ભગવતિ કથમાસીદ્ દૃઢા મતિ:॥1॥
પરીક્ષિત રાજાએ પૂછ્યું: હે મહારાજ! પાપી વૃત્રાસુરની બુદ્ધિ તો રજોગુણ અને તમોગુણ રૂપી સ્વભાવવાળી હતી તો એ નારાયણ ભગવાન્માં અવિચળ શા માટે થઈ?॥1॥
ઘણું કરીને શુદ્ધ સત્ત્વવાળા દેવો અને નિર્મળ અન્ત:કરણવાળા ઋષિઓને પણ ભગવાનના ચરણની ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી॥2॥
ધરતીઉપર જેટલા રજના કણ છે તેટલા આ સંસારમાં જીવ છે. એ પૈકી કેટલાક મનુષ્યો વગેરે શ્રેષ્ઠ જીવોજ કંઈક ધર્મનું આચરણ કરે છે તેમાં પણ કેટલાક ઉત્તમ દ્વિજો જ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે. એવી મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓ પૈકી હજારોમાં કોઈકજ ગૃહાસક્તિ છોડે છે અને તત્ત્વને જાણે છે॥3-4॥
જીવન્મુક્તિ પામેલા કરોડો સિદ્ધ લોકોમાંથી પણ ભગવાન્માં પરાયણ અને શાન્ત અન્ત:કરણવાળા હોય તેવા તો કોઈ માંડ-માંડ મળે॥5॥

તો પછી પાપી અને સર્વ લોકોને સન્તાપ આપનાર વૃત્રાસુરની બુદ્ધિ ભયપર સઙ્ગ્રામના સમયમાં પણ ભગવાન્માં દૃઢ શા કારણથી રહી?॥6॥

હે મહારાજ! આ વિષયમાં અમને મોટો સંશય છે અને સાંભળવાનો ઉત્સાહ છે કેમકે વૃત્રાસુરે તો યુદ્ધમાં પોતાના પરાક્રમથી ઇન્દ્રને પણ રાજી કર્યો હતો॥7॥

સૂતજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાળા પરીક્ષિત રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી એમનો સત્કાર કરી શ્રીશુકદેવજી નીચે પ્રમાણેબોલ્યા॥8॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : હે રાજા! વેદવ્યાસ નારદ અને દેવલ ના મુખથી મેં જે ઇતિહાસ સાંભળેલો તે તમે મારી પાસેથી સાવધાન થઈને સાંભળો॥9॥

શૂરસેન નામના દેશમાં ચિત્રકેતુ નામે પ્રખ્યાત ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયા. પૃથ્વી એમની સઘળી ઇચ્છાઓને પરિપૂર્ણ કરતી॥10॥

એ રાજાને એક કરોડ રાણીઓ હતી. રાજા પોતે શરીરાદિથી સન્તાન ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હતા છતાં એમને કાંઈ સન્તાન થયું નહિ॥11॥

એ રૂપ, ઉદારતા, યુવાવસ્થા, કુલીનતા, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મી વગેરે સર્વ ગુણોથી સમ્પન્ન હતા તો પણ સ્ત્રીઓ સન્તાન વગરની હતી તેથી એને ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ॥12॥

એ ચક્રવર્તીને સઘળી સમ્પત્તિઓ, સુન્દર સ્ત્રીઓ તથા પૃથ્વી થી કાંઈ પણ આનન્દ મળતો ન હતો॥13॥

એક દિવસ અનિરા ઋષિ લોકોમાં ફરતા ભગવદ્ ઇચ્છાથી એના મહેલમાં આવી ચડ્યા॥14॥

એ રાજાએ સામે ઊભા થઈ વિધિપૂર્વક પૂજા કરી એમનો સત્કાર અને આતિથ્ય કર્યા અને પછી એમને યોગ્ય આસને બેસાડીને પોતે સાવધાન ચિત્તથી એમની સામે બેઠો॥15॥

પાસે ધરતી ઉપર બેઠેલા અને વિનયથી વિનમ્ર થયેલા એ રાજાનો આદર કરી અનિરા ઋષિએ એને આ પ્રમાણે સમ્બોધન કર્યું॥16॥

અનિરા ઋષિએ કહ્યું : રાજા! તમે તમારી પ્રકૃતિઓ-ગુરુ, મન્ત્રી, રાષ્ટ્ર, કિલ્લા, ખજાનો, સેના અને મિત્રો સાથે કુશલ તો છો ને? જેવી રીતે જીવ મહત્તત્વાદિ સાત આવરણોથી રક્ષિત છે તેમ રાજા પણ આ સાત પ્રકૃતિઓથી ઘેરાયેલા રહે છે એમની કુશળમાં જ રાજાનું કુશળ છે॥17॥

જેમ રાજાનું સુખ ઉપરની સાત પ્રકૃતિને અધીન છે તેમ પ્રકૃતિઓનું સુખ પણ રાજાને અધીન છે॥18॥

તમારી રાણીઓ, પ્રજા, મન્ત્રીઓ, નોકરો, વેપારીઓ, સલાહકારો, શહેરીઓ, ગ્રામ જનતા, તાબાના રાજાઓ અને પુત્રો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે ને?॥19॥

સાચી વાત તો એ છે કે જેનું મન સ્વાધીન હોય તેને ઉપર કહેલાં સર્વે વશ રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ સઘળા લોકો અને લોકપાળો પણ ઘણી સાવધાનીથી કર આપ્યાકરેછે॥20॥

પણ હું જોઈ શકું છું કે તમે સ્વયં સન્તુષ્ટ નથી. તમારી કોઈ કામના અપૂર્ણ છે. તમારું મુખ કોઈ આન્તરિક ચિન્તાથી મલિન દેખાય છે. તમારા આ અસન્તોષનું કારણ કોઈ બીજું છે કે તમે પોતે જ?॥21॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જો કે અનિરા ઋષિ પોતે સર્વજ્ઞ છે તો પણ જ્યારે એમણે એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે વિનયથી નમ્રપણે સન્તાનની ઇચ્છાવાળા રાજાએ એમને આ પ્રમાણે કહ્યું॥22॥

ચિત્રકેતુ રાજાએ કહ્યું : હે મહારાજ! જે યોગીઓ તપ, જ્ઞાન અને સમાધિથી પાપરહિત થયેલા હોય તેમને પ્રાણીઓનાં મનને અને બહારની શી વાત અજાણી હોય?॥23॥

હે બ્રહ્મન્! તો પણ મારા મનમાં શી વાત છે એવું આપ મને પૂછો છો તેથી આપની આજ્ઞા અને પ્રેરણાથી નિવેદન કરું છું॥24॥

જો કે મારે ચક્રવર્તી રાજ્યનું ઐશ્વર્ય અને સમ્પત્તિઓ એવી છે કે લોકપાળ દેવો પણ એની ઇચ્છા કરે તો પણ સન્તાન ન હોવાથી જેમ કોઈ ભૂખ્યા અને તરસ્યા માણસને ચન્દનાદિ અન્ય પદાર્થોથી આનન્દ થાય નહિ. તેમ મને પણ એ ઐશ્વર્ય વગેરેથી આનન્દ મળતો નથી॥25॥

હું તો દુ:ખી છું જ, પિણ્ડદાન ન મળવાની આશંકાથી મારા પિતર પણ દુ:ખી થઈ રહ્યા છે. તો આપ મને સન્તાનનું દાન કરી પરલોકમાં મળનારા ઘોર નરકથી બચાવો અને એવી વ્યવસ્થા કરવાની કૃપા કરો કે મારા લોક-પરલોક સુધરી જાય॥26॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : રાજાએ એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી ત્યારે દયાળુ, સમર્થ અને બ્રહ્મપુત્ર અનિરા મુનિએ ત્વષ્ટા દેવોનો ચરુ તૈયાર કરી એનાથી ત્વષ્ટા દેવનું પૂજન કર્યું॥27॥

પછી રાજાની સઘળી રાણીઓમાં સૌથી મોટી અને શ્રેષ્ઠ કૃતિદ્યુતિ નામની પટરાણીને એ પૂજનમાંથી અવશેષ પ્રસાદ લેવડાવ્યો॥28॥

એમણે રાજાને કહ્યુ કે "હે રાજા! આથી તને પુત્ર થશે તે તને હર્ષ તથા શોક બનને આપશે" આટલું કહી બ્રહ્માના પુત્ર અનિરા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા॥29॥

પછી કૃતદ્યુતિ રાણીને એ યજ્ઞનો અવશેષ પ્રસાદ ખાવાના પ્રભાવને લીધે ચિત્રકેતુ રાજાથી, કૃત્તિકાને જેમ અગ્નિથી ગર્ભ રહ્યો હતો તેમ તુરત જ ગર્ભ રહ્યો॥30॥

હે રાજા! શૂરસેન દેશના સ્વામી ચિત્રકેતુના વીર્યથી રહેલો એ કૃતદ્યુતિનો ગર્ભ શુકલપક્ષના ચન્દ્રમાની પેઠે ધીરે-ધીરે રોજ-રોજ વધવા લાગ્યો॥31॥

સમય આવ્યો ત્યારે કુંવરનો જન્મ થયો. એ સાંભળી શૂરસેન દેશના લોકોને અત્યન્ત આનન્દ થયો॥32॥

રાજી થયેલા રાજાએ સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરી બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન સહિત જાતકર્મ સંસ્કાર કરાવ્યો॥33॥

રાજાએ એ બ્રાહ્મણોને સોનું, રૂપું, વસ્ત્ર આભૂષણ, ગામ, ઘોડા, હાથી અને સાઠ કરોડ ગાયો દાનમાં આપ્યાં॥34॥

કુમારનાં ધન, યશ અને આયુષ્ય ની વૃદ્ધિને માટે ઉદાર મનના રાજાએ મેઘની પેઠે બીજા લોકોને પણ મનગમતી વસ્તુનું દાન કર્યું॥35॥

નિર્ધન માણસને માંડ-માંડ ધન મળવાથી એને એમાં જેવો સ્નેહ વધે તેમ એ રાજાએ પણ મહામહેનતે મળેલ કુંવર ઉપર રોજને રોજ સ્નેહ વધવા લાગ્યો॥36॥

કૃતદ્યુતિ માતાને પણ પુત્રમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે તેવી જાતનો ભારે સ્નેહ હતો પણ એની શોક્યોને સન્તાનની ઇચ્છાથી ભારે સન્તાપ થયો॥37॥

રોજ બાળકને રમાડતા ચિત્રકેતુ રાજાને એ દીકરાની મા કૃતદ્યુતિ ઉપર જેવો સ્નેહ હતો તેવો બીજી રાણીઓ ઉપર રહ્યો નહિ॥38॥

આમ એક તો તે રાણીઓ સંતાન ન હોવાથી દુ:ખી હતીજ તેમાં વળી રાજા ચિત્રકેતુ તેમનો અનાદર કરવા લાગ્યા. તેથી ઈર્ષાથી પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગી અને મનમાં બળવાલાગી॥39॥

"અહો! સારી પ્રજાવાળી શોક્યો આપણો દાસીની માફક તિરસ્કાર કરે છે તથા સન્તાન ન થવાથી ઘરમાં પતિની અણમાનીતી થયેલી છીએ, અમો પાપણી સ્ત્રીઓને ધિક્કાર હો?॥ 40॥

સ્વામીઓની સેવાથી હંમેશાં માન મેળવનારી દાસીઓને પણ સન્તાપ હોતો નથી, પરન્તુ આપણે તો દાસીની-દાસીઓની પેઠે ભાગ્યરહિત થઈ છીએ”

હે પરીક્ષિત! એ પ્રમાણે તે રાણીઓ પોતાની શોકની ગોદ ભરેલી જોઈને બળતી રહેતી હતી અને રાજા પણ તેમનામાં રસ લેતા બંધ થઈ ગયા તેથી તેમના મનમાં કૃતદ્યુતિના પ્રત્યે દ્વેષનો ભડકો થયો॥42॥

દ્વેષને લીધે એઓની બુદ્ધિ નાશ પામી અને ક્રૂરતાએ તેમના ચિત્તનો કબજો કરી લીધો. રાજા પ્રત્યે અસહનશીલવૃત્તિને લીધે તેમણે બાલુડા કુંવરને ઝેર દઈ દીધું॥43॥

મહારાણી કૃતદ્યુતિને શોકોના આ ઘોર પાપમય કરતૂતની બિલકુલ જાણ નહોતી. દૂરથી કુંવરને જોઈ તેણે તો એમ જ માન્યું કે તે સૂઈ રહ્યો છે. એથી એ તો મહેલમાં આમ-તેમ ફરતી હતી॥44॥

બુદ્ધિમાન રાણીએ જોયું કે કુંવર ક્યારનોય સૂઈ રહ્યો છે ત્યારે ધાવને કહ્યું કે કલ્યાણી! પુત્રને લાવ॥45॥

ધાવે સૂતેલા બાળકની પાસે જઈને જોયું કે એની આંખની પૂતળીઓ ઊલટી થઈ ગઈ છે, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને જીવાત્મા એ પણ તેના શરીરમાંથી વિદાય લઈ લીધી છે. એ જોતાં જ "હાય હાય, હું મરી ગઈ” આ પ્રમાણે ચીસ પાડી ધરતી ઉપર પછડાઈ પડી॥46॥

એ ધાવને બહુ જ છાતી કૂટતી અને અત્યન્ત આર્ત સ્વરોથી આક્રન્દ કરતી સાંભળીને કૃતદ્યુતિ રાણી ઉતાવળી-ઉતાવળી કુંવર પાસે ગઈ તો ત્યાં એને અકસ્માત મરી ગયેલો જોયો॥47॥

શોક વધી જતાં એ મૂર્છિત થઈ ધરતી પર પડી ગઈ અને એનાં કેશ તથા લૂંગડાં અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયાં એની પણ એને ખબર રહી નહિ॥48॥

ધાવનું રુદન સાંભળીને રાજાના અન્ત:પુરમાં રહેનારાં લોકો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ત્યાં આવી પહોચ્યાં અને દુ:ખથી રોવા લાગ્યાં; અપરાધ કરનારી એ શોક્યો પણ ખોટું-ખોટું રોવાનો ઢોંગ કરવા લાગી॥49॥

જ્યારે રાજા ચિત્રકેતુને ખબર પડ્યા કે મારા પુત્રનું અકારણ જ મૃત્યુ થઈ ગયું છે ત્યારે અત્યન્ત પ્રેમના આવેગને લીધે તેને આંખે અંધારા આવી ગયાં. ધીરે-ધીરે મન્ત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો સાથે માર્ગમાં પડતા-આખડતા મૃત બાલકની પાસે પહોચ્યા અને મૂર્છા ખાઈને એના પગ આગળ ઢળી પડ્યાં. એનાં વસ્ત્રો તથા કેશ આમ-તેમ વિખરાઈ ગયાં. શ્વાસની તો ધમણ ચાલવા લાગી. આંસુના ઊભરાથી ગળું રૂંધાઈ ગયું અને તે કંઈ પણ બોલી શક્યા નહિ॥50-51॥

એકનો એક દીકરો મરી ગયેલો જોઈ તથા પતિને ઘણા જ શોકથી વ્યાપ્ત થયેલો જોઈ રાણી કૃતદ્યુતિ વિચિત્ર વિલાપ કરવા લાગી. એનું આ દુ:ખ જોઈ મન્ત્રી વગેરે બધા હાજર રહેલાં માણસો શોકગ્રસ્ત થઈ ગયાં॥52॥

મહારાણીનાં નેત્રોમાંથી એટલા આંસુ વહી રહ્યા હતાં કે તે તેની આંખોનું અંજન લઈ કેસર અને ચન્દનથી ચર્ચિત વક્ષ:સ્થલને ભીંજવવા લાગ્યા એ ચોટલામાંથી ફૂલની માળાઓ ખસી ગઈ હતી તેવા ચોટલાને છૂટો મૂકી એ ટિટોડીની પેઠે ઊંચે સાદે અનેક પ્રકારે શોક કરવા લાગી॥53॥

તે કહેવા લાગી:"અરે વિધાતા! ખરેખર તું મહાન મૂર્ખ છો જે પોતાની સૃષ્ટિની વિરુદ્ધ ચેષ્ટા કરે છે. ઘણી નવાઈની વાત છે કે ઘરડાં બૂઢાં તો બેઠા રહે અને બાળક મરી જાય. જો તારા સ્વભાવમાં આવું વિપરીતપણું હોય તો-તો તું જીવોનો અમર શત્રુ છે॥54॥

જો સંસારમાં પ્રાણીઓનાં જીવન-મરણમાં કોઈ ક્રમ ન રહે તો તેઓ પોતાના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જન્મશે અને મરશે. પછી તારી જરૂર જ શી છે? તે સગા સમ્બન્ધીઓમાં સ્નેહનું બન્ધન તો એટલા માટે ઉત્પન્ન કર્યું છે કે તેઓ મારી સૃષ્ટિનો વધારો કરે? પરન્તુ આ પ્રમાણે બાળકોને મારી નાખીને પોતાના હાથે જ તું તે કાપી રહ્યો છે”

પછી તે પોતાના મૃત પુત્ર તરફ જોઈ કહેવા લાગી "બેટા! હું તારા વિના અનાથ અને દીન થઈ રહી છું. મને છોડી આ પ્રમાણે તું ચાલ્યો જાય એ યોગ્ય નથી. જરા આંખો ખોલી જો તો ખરો તારા પિતાજી તારા વિયોગમાં કેવા શોકથી તપી રહ્યા છે. બેટા! જે ઘોર નરકને સન્તાનહીન પુરુષ ઘણી મુશ્કેલીથી તરી શકે છે તેને અમે તારી સહાયથી સહેલાઈથી જ પાર કરી લઈશું. અરે લાલ! તું આ યમરાજાની સાથે દૂર ન જા. એ તો બહુ જ કઠણ કાળજાનો છે॥56॥

મારા લાડલા લાલ! તું ઊભો થા. હે રાજકુમાર! આ મિત્રો તને રમવાને બોલાવે છે. તું ઘણીવારથી સૂતો છે તેથી તને ભૂખ લાગી હશે માટે સ્તનપાન કર અને અમારા શોકને દૂર

કર॥57॥
હે પુત્ર! પ્રસન્ન નેત્રવાળું તથા સુન્દર ભોળા હાસ્યવાળું તારું મુખ હું જોતી નથી તેથી મારું મનળ નાશ પામ્યું છે એમ હું સમજું છું. હાય-હાય હજુ પણ મને તારી મધુરી તોતડી બોલી સંભળાતી નથી. શું ખરેખર નિષ્ઠુર યમરાજા તને એ પરલોકમાં લઈ ગયા કે જ્યાંથી કોઈ પાછું આવતું જ નથી?॥58॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે વિચિત્ર વિલાપવડે મરેલા પુત્ર પાસે આક્રન્દ કરતી પોતાની રાણીને જોઈ ચિત્રકેતુ રાજા અત્યન્ત સન્તાપ કરતો મુક્ત કંઠે રોવા લાગ્યો॥59॥
એમ રાજા-રાણીને વિલાપ કરતાં જોઈને એનાં દાસ-દાસીઓ વગેરે બધાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ દુ:ખી થઈ રોવા લાગ્યાં અને બધું જડવત્ બની ગયું॥60॥
એવં કશ્મલમાપન્નં નષ્ટસંજ્ઞમનાયકમ્।
જ્ઞાત્વાનિરા નામ મુનિરાજગામ સનારદ:॥61॥
હે રાજા! મહર્ષિ અનિરા અને દેવર્ષિ નારદજીએ જોયું કે રાજા ચિત્રકેતુ પુત્ર શોકને લીધે ચેતના વગરના થઈ રહ્યા છે ત્યાં સુધી કે એમને સમજાવવાવાળું પણ કોઈ નથી ત્યારે તે બનને ત્યાં આવ્યા॥61॥
ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા ધ્યાન પ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનરૂપ અગિયારમો) "પુત્રના મરણથી ચિત્રકેતુને થયેલો વૈરાગ્ય" નામનો ચૌદમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 15 પુત્રશોકવાળા ચિત્રકેતુને નારદ-અનિરાએ સમજાવેલું તત્ત્વ

વિશેષ : આ પંદરમાં અધ્યાયમાં અનિરાની સાથે નારદ મુનિ ત્યાં આવી ચિત્રકેતુ રાજાને તત્ત્વોપદેશવડે શોકમુક્ત કરે છે એ વાત આવશે.
ઊચતુર્મૃતકોપાન્તે પતિતં મૃતકોપમમ્।
શોકાભિભૂતં રાજાનં બોધયન્તૌ સદુક્તિભિ:॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : મરેલા પુત્રની પાસે શોકથી ખિન્ન અને મૃત્યુ પરાયણ જેવા થઈ ગયેલા રાજાને સુન્દર દાખલા દલીલોથી બોધ કરતા મુનિ કહેવા લાગ્યા॥1॥
"હે રાજન્! જેનો તમે શોક કરો છો તે આ જન્મમાં અને પહેલાંના જન્મમાં તમારે શું થાય? કઈ સૃષ્ટિમાં તમે એના કેવી જાતના સમ્બન્ધમાં હતા અને હાલ છો? હવે પછી તમારો અને એનો શો સમ્બન્ધ રહેશે?॥2॥
જેમ જલપ્રવાહના સમ્બન્ધથી રેતીના કણ ભેગા થાય અને છૂટા પડે તેમ કાલપ્રવાહમાં પ્રાણીઓના સંયોગ-વિયોગ થતા રહે છે॥3॥
જેમ ધાન્ય પૃથ્વીમાં પડે તો એમાંથી અંકુરદ્વારા બીજ થાય છે કદાચ બીજ થતું પણ નથી તેમ ઈશ્વરની માયાવડે પ્રાણીઓથી અન્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થઈ જાય છે॥

4॥

અમે, તમે અને બીજાઓ જન્મ પહેલાં નહોતા અને મરણ પછી નહિ રહીએ તેમ જો વર્તમાનમાં પણ ન રહીએ તો એનો શોક શો કરવો?॥5॥

ભગવાન્ જ બધાં પ્રાણીઓના અધિપતિ છે. એમનામાં જન્મ-મૃત્યુ વગેરે વિકાર બિલકુલ હોતા નથી. એમને નથી કોઈની ઇચ્છા કે નથી અપેક્ષા. જેવી રીતે બાળકો ઘર, રમકડાં બનાવી-બનાવીને બગાડતાં હોય છે તેમ ભગવાન્ પોતે જ પરતન્ત્ર પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ કરી લે છે અને એમનીદ્વારા બીજા પ્રાણીઓની રચના, પાલન અને સંહાર કરે છે॥6॥

હે રાજા! જેવી રીતે એક બીજથી બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે પિતાના દેહદ્વારા માતાના દેહથી પુત્રનો દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. પિતા-માતા અને પુત્ર જીવના રૂપમાં દેહી છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિથી માત્ર શરીર. એમાં દેહી જીવ ઘટ આદિ કાર્યોમાં પૃથ્વીની જેમ નિત્ય છે॥7॥

જેવી રીતે એક જ માટીરૂપ વસ્તુમાં ઘટત્વ વગેરે જાતિ અને ઘટ વગેરે વ્યક્તિઓનો વિભાગ કેવલ કલ્પના માત્ર છે તેમજ આ દેહી અને દેહનો વિભાગ પણ અનાદિ અને અવિદ્યા-કલ્પિત છે. અનિત્ય હોવાને લીધે શરીર અસત્ય છે અને શરીર અસત્ય હોવાને લીધે તેના જુદા-જુદા અભિમાની પણ અસત્ય છે. ત્રિકાલાબાધિત સત્ય તો એક માત્ર ભગવાન્ જ છે. તેથી શોક કરવો કોઈ પ્રકારે યોગ્ય નથી॥8॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે દેવર્ષિ નારદજી તથા મહર્ષિ અનિરાનાં વચન સાંભળી રાજાને કાંઈક આશ્વાસન મળતાં એણે પોતાના હાથવડે આન્તર ચિન્તાથી કરમાઈ ગયેલું પોતાનું મુખ લૂછ્યું અને મુનિને કહેવા લાગ્યા॥9॥

"મોટામાં મોટા અને જ્ઞાનની સમ્પત્તિવાળા આપ કોણ છો? આપનો વેશ અવધૂત જેવો છે. આપ કોઈ ગુપ્ત વેશથી પધાર્યા હો એમ જણાય છે॥10॥

હું જાણું છું કે મારા જેવા વિષયાસક્ત જીવોને બોધ આપવાને માટે ગાંડાના જેવો વેશ ધારણ કરી ભગવાનના પ્રિય ભક્ત બ્રાહ્મણો પૃથ્વીમાં ફર્યા કરે છે॥11॥

સનકાદિ કુમાર, નારદ, ઋભુ, અનિરા, દેવલ, અસિત, અપાન્તરતમ વ્યાસ, માર્કણ્ડેય, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, ભગવાન્ પરશુરામ, કપિલ દેવ, શુકેદવજી, દુર્વાસા, યાજ્ઞવલ્ક્ય, જાતૂકર્ણ્ય, આરુણિ, રોમશ, ચ્યવન, દત્તાત્રેય, આસુરિ, પતઞ્જલિ, વેદશિરા, બોધ્ય મુનિ, પઞ્ચશિરા, હિરણ્યનાભ, કૌસલ્ય, શ્રુતદેવ, ઋતધ્વજ અને બીજા સિદ્ધેશ્વરો જ્ઞાન આપવામાટે પૃથ્વીપર ફર્યા કરેછે॥12-15॥

માટે હે પ્રભુ! ગ્રામ્ય પશુતુલ્ય અને મૂઢ બુદ્ધિવાળા તેમજ અન્ધતમમાં બુડેલા એવા મને આપ જ્ઞાનરૂપી દીવો બતાવો॥16॥

અનિરા મુનિ બોલ્યા : હે રાજન્! જ્યારે પ્રથમ તમને પુત્રની ઇચ્છા થઈ ત્યારે પુત્રને આપનાર એ અનિરા તે હું છું. આ સાક્ષાત્ બ્રહ્માના પુત્ર નારદ ઋષિ છે॥17॥

જ્યારે તમને પુત્રશોકથી દુસ્તર તપમાં ડૂબેલા જોયા ત્યારે ભગવાનના ભક્ત હોવાથી તમે આવો શોક કરવાને યોગ્ય નથી એમ જાણી તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અહીં આવ્યા

છીએ. તમે બ્રહ્મણ્ય અને ભગવદ્ભક્ત છો માટે તમારી આવી સ્થિતિ ન જ હોવી જોઈએ॥ 18-19॥

પ્રથમ હું તમારી પાસે તમને જ્ઞાન આપવા જ આવેલો પણ એ વખતે તમારો અન્ય અભિનિવેશ હોવાથી મેં તમને જ્ઞાન ન આપતાં પુત્ર જ આપ્યો॥20॥

પુત્રવાળાને જે દુ:ખ થાય છે તેનો અનુભવ હવે તમને થયો. આવી જ રીતે સ્ત્રી, ઘર, લક્ષ્મી અને નાના પ્રકારની સમ્પત્તિ પણ તાપક છે, સુખદ નથી એમ જાણો. શબ્દાદિ વિષયો અને રાજ્યવૈભવ પણ ચલ છે; તેમજ હે શૂરસેન! પૃથ્વી, રાજ્ય, સેના, ખજાનો, ચાકરો, કારભારીઓ, સગાં-વહાલાં અને મિત્રો સર્વ; શોક, મોહ, ભય અને આર્તિ ને આપનાર છે. એ સર્વ ગન્ધર્વનગર જેવાં સ્વપ્નવત્ છે; ન હોવા છતાં દેખાય છે. એ કેવળ મનોમાત્ર છે. કર્મનું ધ્યાન કરતાં નાના પ્રકારનાં કર્મ થાય છે તેવા એ છે. જીવને આ દેહ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક છે. એમાં અહમ્ભાવ થતાં જીવને નાના પ્રકારના સન્તાપનું એ કારણ થાય છે. તેથી મનને સ્થિર કરી આત્માની ગતિનો વિચાર કરી દ્વૈતભાવમાં તમને જે નિશ્ચય થયો છે તે છોડીને શાન્તિનો આશ્રયકરો॥21-26॥

નારદજીએ કહ્યું : તમને હું મન્ત્રોપનિષદ્ આપું છું તેને તમે ધારણ કરશો તો સાત રાતમાં સપર્ષણ પ્રભુનું તમને દર્શન થશે॥27॥

યત્પાદમૂલમુપસૃત્ય નરેન્દ્ર પૂર્વે શર્વાદયો ભ્રમમિમં દ્વિતયં વિસૃજ્ય।
સદ્યસ્તદીયમતુલાનધિકં મહિત્વં પ્રાપુર્ભવાનપિ પરં નચિરાદુપૈતિ॥28॥

નરેન્દ્ર! પ્રાચીન કાલમાં ભગવાન્ શપર આદિએ શ્રીસપર્ષણ દેવના જ ચરણકમલનો આશ્રય લીધો હતો. એથી એમણે દ્વૈતભ્રમનો પરિત્યાગ કરી દીધો અને એવા મહિમાને તેઓ પ્રાપ્ત થયા કે તેનાથી વધારે મહાન તો કોઈ છે જ નહિ તેની સમાન પણ કોઈ નથી. તમે પણ બહુ જ જલદી ભગવાનના એ પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેશો॥28॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા ધ્યાનપ્રકરણમાં ચિત્રકેતુના આખ્યાનરૂપ બારમો) ‘પુત્ર શોકવાળા ચિત્રકેતુને
નારદ અનિરાએ સમજાવેલું તત્ત્વ” નામનો
પંદરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 16 નારદજીએ ચિત્રકેતુને સપર્ષણ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો

વિશેષ : બાળકને જીવતો કરી એના મુખથી બોલાવી રાજાને શોકમુક્ત કર્યો અને પછી નારદજીએ શેષજીને પ્રસન્ન કરનારી વિદ્યાનો ચિત્રકેતુને ઉપદેશ આપ્યો એ વાત સોળમાં

અધ્યાયમાં આવે છે.
શ્રીશુક ઉવાચ
અથ દેવઋષી રાજન્ સમ્પરેતં નૃપાત્મજમ્।
દર્શયિત્વેતિ હોવાચ જ્ઞાતીનામનુશોચતામ્॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : પરીક્ષિત! પછી દેવર્ષિ નારદજીએ મરેલા રાજકુમારના જીવાત્માને શોકથી આકુલ સ્વજનોની સામે પ્રત્યક્ષ બોલાવી કહ્યું॥1॥
નારદજી બોલ્યા : "હે જીવાત્મા! તારું કલ્યાણ હો. આ તારાં માતા-પિતા, સુહૃદો, બાંધવો વગેરે તારા અકાળ મરણના શોકથી અત્યન્ત દુ:ખી થઈ રહ્યાં છે; માટે તું પાછો તારા શરીરમાં આવ અને તારું બાકી રહેલું આયુષ્ય હોય તે તારા સુહૃદોની સાથે રહીને ભોગવ. તારા પિતાએ આપેલા ભોગો ભોગવ અને રાજ્યાસન ઉપર આરોહણ કરીને માતા-પિતાને સુખ આપ"
જીવ કહેવા લાગ્યો: "કયા જન્મમાં આ મારાં માતા-પિતા હતાં? હું તો મારાં કર્મોવડે દેવ, મનુષ્ય અને પશુયોનિમાં કેટલાય વખતથી ફરું છું. બન્ધુ, જ્ઞાતિ, શત્રુ, મધ્યસ્થ, મિત્ર, ઉદાસીન અને દ્વેષી આ ભાવો સર્વ પ્રાણીમાં ક્રમે કરીને થયા કરે છે. જેમ ખરીદ-વેચાણના સુવર્ણાદિ પદાર્થો એક પાસેથી બીજા પાસે જાય છે તેમ માણસોનો જીવ પણ પોતાની વાસના પ્રમાણે અનેક પ્રકારની યોનિમાં ફરે છે॥4-6॥
આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે માણસ કરતાં વધારે વખત રહેનારી વસ્તુઓ સુવર્ણ, મકાન વગેરેનો સમ્બન્ધ પણ મનુષ્યો સાથે સ્થાયી-કાયમી નહિ, ક્ષણિક જ હોય છે અને જ્યાં સુધી જેનો સમ્બન્ધ જેની સાથે રહે ત્યાં સુધી તેની તે વસ્તુમાં મમતા રહે છે॥7॥
જીવ નિત્ય અને અહપાર રહિત છે. તે ગર્ભમાં આવી જ્યાં સુધી જે શરીરમાં રહે છે ત્યાં સુધી તે શરીરને પોતાનું સમજે છે॥8॥
ત્યાં સુધી એને પિતા પુત્ર આદિક ભાવ હતા તે દેહ-સમ્બન્ધ છૂટ્યા પછી પિતા કોણ અને પુત્ર કોણ? તેથી શોક કરવો અસ્થાને છે. આ જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે. ઈશ્વર નિત્ય, અવ્યય, સૂક્ષ્મ (જન્માદિ રહિત), સર્વનો આશ્રય અને સર્વને જોનાર સમર્થ પ્રભુ છે. એ પોતાની સર્વભવન માયાવડે ગુણે કરીને આ વિશ્વને સરજે છે॥9॥
એને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, પોતાનો કે પારકો એવો ભેદ નથી. એ એક હોવા છતાં સર્વની બુદ્ધિનો અને કર્તાના ગુણદોષનો દ્રષ્ટા છે. એ સર્વનો આત્મા હોવાથી કોઈના ગુણદોષ કે ક્રિયાના ફળને ગ્રહણ કરતો નથી પણ ઉદાસીનની પેઠે રહેતો છતાં પર અને અવર ને કારણ કાર્યત્મક જગતને જોનાર ઈશ્વર છે"
શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એટલું બોલી જીવ ચાલતો થયો ત્યારે સાંભળનાર એનાં સગા-સંબંધી વિસ્મય પામ્યા અને એની સાથેના સ્નેહરૂપી બંધનને છોડી એના મૃત્યુના શોકથી મુક્તથયાં॥12॥

પછી જાતિવાળાઓએ એ બાલકના દેહને સંસ્કાર કર્યો અને જે કાંઈ ઉત્તરક્રિયા કરવી ઘટે તે કરીને શોક, મોહ, ભય અને દુ:ખ ને આપનાર દુસ્ત્યજ સ્નેહને છોડીને દુ:ખથી મુક્ત થયાં॥ 13॥

હે પરીક્ષિત! જે રાણીઓએ બાલકને ઝેર આપ્યું હતું તે બાલહત્યાને લીધે શ્રીહીન થઈ ગઈ હતી અને શરમની મારી આંખ પણ ઊંચી કરી શકતી નહોતી. અનિરા ઋષિના ઉપદેશને યાદ કરી (ઈર્ષ્યા છોડી દઈ) યમુનાજીના તટ પર બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે બાલહત્યાનું તેમણે પ્રાયશ્ચિત કર્યું॥14॥

જેમ તળાવનાં કીચડમાં ખૂંપી ગયેલો હાથી બહારનાં માણસોના પ્રયત્નથી એમાથી નીકળી આવે તેમ ચિત્રકેતુ રાજા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા હતા તે નારદજીના ઉપદેશથી આત્મબોધ થતાં એમાંથી એટલે ગૃહસ્થાશ્રમરૂપ અન્ધકૂપમાંથી બહાર નીકળીઆવ્યા॥15॥

પછી એમણે કાલિન્દીમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યુ અને પવિત્ર જળવડે તર્પણાદિ કરી, મૌનવડે પ્રાણાયામાદિ કરી શુદ્ધ થયા અને બ્રહ્માના પુત્રોની વન્દના કરી॥16॥

ભગવાન્ નારદજીએ જોયું કે ચિત્રકેતુ જિતેન્દ્રિય, ભગવદ્ભક્ત અને શરણાગત છે. તેથી બહુ પ્રસન્ન થઈ તેને નારદજીએ આ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો॥17॥

"ભગવાન્ વાસુદેવ! આપને મારા નમસ્કાર હો. પ્રદ્યુમ્નરૂપ અનિરુદ્ધરૂપ અને સપર્ષણરૂપ આપને મારા નમસ્કાર હો॥18॥

વિજ્ઞાનમાત્ર આપ છો, આપ પરમાનન્દ મૂર્તિ છો, આત્મારામ છો, શાન્ત છો, જેનો દ્વૈતભાવ લુપ્ત થયો છે તેવા આપ છો. આપને મારા નમસ્કાર હો॥19॥

પોતાના સ્વરૂપભૂત આનન્દની અનુભૂતિથી જ આપે માયા જનિત ઊર્મિઓ (શોક, મોહ, જરા, મૃત્યુ, ક્ષુધા અને પિપાસા) નો તિરસ્કાર કરી દીધો છે. હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપ બધાની ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક, પરમ મહાન અને વિરાટ્સ્વરૂપ છો. હું આપને નમસ્કાર કરું છું॥ 20॥

વાણી જ્યાં નહિ પહોંચતાં વિરામ પામી જાય છે, મન પણ જેને મળ્યા વગર પાછું ફરે છે એ ઉપરત થઈ જતા નામ કે રૂપરહિત કેવળ ચૈતન્યઘન છે અને કાર્ય કારણથી જે પર છે તે અમારા રક્ષક હો॥21॥

આ કાર્યકારણરૂપ જગત્ જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં રહેલું છે અને જેમાં લય પામે છે તથા જે માટીની વસ્તુઓમાં વ્યાપ્ત માટીની જેમ બધામાં ઓતપ્રોત છે તે પરબ્રહ્મસ્વરૂપ આપને હું નમસ્કાર કરું છું॥22॥

જો કે આપ આકાશની જેમ અંદર-બહાર બધે સરખી રીતે વ્યાપ્ત છો તો પણ આપને મન, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી જાણી શકતી નથી અને પ્રાણ તથા કર્મેન્દ્રિયો પોતાની ક્રિયારૂપ શક્તિથી સ્પર્શ પણ કરી શકતી નથી. હું આપને નમસ્કાર કરું છું॥23॥

આપની સત્તાવડે જ ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ વગેરે પોત-પોતાનાં કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે; એની સત્તા વિના સમર્થ થતાં નથી. જેમ તપાવેલું લોઢું જ બાળી શકે છે, ઠંડુ લોઢું બાળી

શકે નહિ તેમ જીવ પણ જાગ્રદાદિ અવસ્થામાં ભગવદ્ શક્તિવડેજ દ્રષ્ટાપણું પામે છે, સુષુપ્તિ અને મૂર્છાની અવસ્થામાં નથી પામતો॥24॥

ૐકાર સ્વરૂપ ભગવાન્, મહાપુરુષ, મોટા અનુભાવવાળા, મહાવિભૂતિના પતિ, શ્રેષ્ઠ ભક્તોના સમુદાય, પોતાના કરકમલોની કળીઓથી જેમના ચરણારવિન્દની સેવા કરે છે તેવા પરમ સ્થાનમાં સ્થિતિ કરનાર આપને મારા નમસ્કાર હો॥25॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : નારદજી એ પ્રમાણે પોતાના શરણાગત ભક્ત ચિત્રકેતુને વિદ્યા આપીને અનિરા સાથે બ્રહ્માજીના ધામ તરફ પધાર્યા॥26॥

ચિત્રકેતુ રાજાએ જલમાત્રથી નિર્વાહ કરી સાત દિવસ સુધી મનને સ્થિર કરીને નારદજીએ આપેલી વિદ્યાનું તેમના કહ્યા પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કર્યું॥27॥

હે રાજન્! સાત રાત સુધી એ વિદ્યાનું અનુષ્ઠાન કરતાં વિદ્યાધરોનાં અખણ્ડ આધિપત્યને ચિત્રકેતુએ સમ્પાદન કર્યું॥28॥

પછી કેટલાક દિવસ એ વિદ્યાવડે એનું મન વધારે શુદ્ધ થઈ ગયું. હવે ચિત્રકેતુ દેવના દેવ એવા શેષ ભગવાનના ચરણની પાસે ગયા॥29॥

કમલના નાલ જેવા ગૌર, નીલવસ્ત્રવાળા, કિરીટ, કેયૂર, કંદોરા અને કપણવડે શોભતા, પ્રસન્ન મુખ અને અરુણ નેત્રવાળા તથા સિદ્ધેશ્વરના ગણથી સેવાયેલા, સપર્ષણ ભગવાનનાં ચિત્રકેતુ રાજાને દર્શન થયાં॥30॥

ભગવાન્ શેષના દર્શનમાત્રથી જ એમનાં બધાં પાપ દૂર થઈ ગયાં અને એમનું અન્ત:કરણ અતિ સ્વચ્છ અને નિર્મળ થઈ ગયું. હૃદયમાં ભક્તિનું પૂર આવ્યું. નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ છલકાઈ આવ્યાં. શરીરનું એક-એક રોમ ખીલી ઊઠ્યું. એવી સ્થિતિમાં ચિત્રકેતુ રાજાએ આદિપુરુષ એવા સપર્ષણ ભગવાનને નમન કર્યા॥31॥

ઉત્તમ પુરુષો જેનું ગુણગાન કરે છે તેવા સપર્ષણનાં ચરણચોકીને હર્ષાશ્રુવડે ભીજાવી દેતા ચિત્રકેતુનો કણ્ઠ પ્રેમના વેગથી રૂંધાઈ ગયો અને એ પ્રેમના આવેગને લીધે એક પણ શબ્દ બોલી શક્યા નહિ. કેટલીય વાર સુધી ભગવાનની સ્તુતિ પણ ન કરી શક્યા॥32॥

પછી મનનું બુદ્ધિવડે સમાધાન કરી ચિત્રકેતુ રાજાએ સર્વ ઇન્દ્રિયોની બાહ્ય વૃત્તિને રોકી. પછી ભક્તોએ પઞ્ચરાત્ર વગેરે ભક્તિ શાસ્ત્રમાં ભગવાનનું જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તેવા જગદ્ગુરુ સપર્ષણ ભગવાનની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી॥33॥

ચિત્રકેતુએ કહ્યું : હે અજિત! સમદર્શી અને જિતેન્દ્રિય પુરુષોએ આપ અજિત હોવા છતાં આપને જીતી લીધા છે. આપ અત્યન્ત દયાળુ હોવાથી જેઓ નિષ્કામપણે આપની સેવા કરે છે તે ભક્તોને આપ આત્માનું દાન કરો છો તેથી આપે એમને પણ જીતી લીધા છે॥34॥

હે ભગવાન્! આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ આપનો જ લીલા વિલાસ છે. વિશ્વનિર્માતા બ્રહ્માદિ આપના અંશના પણ અંશ છે છતાં પોતાને જ જગત્કર્તા માની પૃથક્ અભિમાનવડે માંહો-માહે ખોટે-ખોટી સ્પર્ધા કરે છે॥35॥

પરમાણુથી લઈને પરમ મહત્તત્વ સુધીની બધી જ વસ્તુના આદિ, અન્ત અને મધ્ય માં આપ રહ્યા છો અને છતાં આપ આદિ, અન્ત અને મધ્ય રહિત છો. વસ્તુના આદિ અને અન્ત માં જે હોય તે વચ્ચે પણ ચોક્કસ હોય જ॥36॥

પૃથ્વી વગેરે એક-એકથી દશગણા સાત આવરણોથી આ બ્રહ્માણ્ડનો કોશ વીંટાયેલો છે. તે બ્રહ્માણ્ડકોશ પોતાના જ જેવા બીજા કરોડો બ્રહ્માણ્ડો સહિત આપમાં એક પરમાણુની માફક ઘૂમતો રહે છે છતાં તેને આપની સીમાનો પત્તો જ લાગતો નથી તેથી આપ અનન્ત કહેવાઓ છો॥37॥

વિષયની તૃષ્ણાવાળા નરપશુઓ આપની વિભૂતિ ઇન્દ્ર વગેરેને આરાધે છે પણ આપનું આરાધન કરતા નથી. તેઓ, જેમ રાજાની સેવા કરનારા રાજાના મરણ પછી આશ્રયદાતા ન રહેતાં તેમના અનુયાયીઓની આજીવિકા પણ ચાલી જાય છે તેમ ક્ષુદ્ર ઉપાસ્ય દેવોનો દાસ થતાં એમનાં આપેલા ભોગ પણ નાશ પામી જાય છે॥38॥

હે પરમાત્મા! જેમ શેકેલાં બીજ ઊગતાં નથી તેમ આપમાં કામબુદ્ધિ રાખનાર ભક્તને આપની કામના હોવાથી એને કામાદિનું તુચ્છ ફળ મળતું નથી કારણ કે જીવને સત્ત્વ વગેરે ગુણથી સુખ-દુ:ખ આદિ દ્વન્દ્વ થાય પણ આપ તો નિર્ગુણ હોવાથી આપની કામનાનું ફળ સુખ-દુ:ખથી પર હોય છે અને તેથી એ એને ધીમે-ધીમે નિષ્કામ કરે છે॥39॥

હે અજિત! જે વખતે આપે વિશુદ્ધ ભાગવત ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે જ વખતે આપે બધાને જીતી લીધા; કારણ કે પોતાની પાસે કંઈ સઙ્ગ્રહ-પરિગ્રહ ન કરનારા, કોઈ પણ ચીજમાં અહન્તા-મમતા ન રાખનાર, આત્મારામ સનકાદિ મોટા-મોટા ઋષિઓ પણ પરમ સમતા અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાટે એ જ ભાગવત ધર્મનો આશ્રય લે છે॥40॥

ભાગવતધર્મમાં બીજા ધર્મોની પેઠે 'તું' અને 'હું' અથવા 'તારું' અને 'મારું' એવી વિષમ બુદ્ધિ નથી, જે ધર્મમાં વિષમ બુદ્ધિ હોય છે તે જ અશુદ્ધ, ક્ષયવાળો અને બહુ અધર્મવાળો હોય છે॥41॥

જેમાં સ્વ અને પર એવો ભેદ હોય ત્યાં કુશળ ક્યાંથી હોય? પોતાનો કે પારકો દ્રોહ થતો હોય એવા ધર્મમાં શો અર્થ હોય? જો તપ વગેરેવડે પોતે જ આત્માને દુ:ખ દે તો આપનો કોપ થાય છે. જો બીજાને દુ:ખી કરે તો અધર્મ થાય છે॥42॥

આપનો સંકલ્પ ક્યાંય વ્યર્થ જતો નથી. એ દૃષ્ટિએ જ આપે ભાગવતધર્મ કહ્યો છે. તે ધર્મને આર્યલોકો સ્થાવર-જંગમમાં ભેદ રાખ્યા વગર સેવે છે॥43॥

વળી આપનાં દર્શનથી મનુષ્યનાં સર્વ પાપનો ક્ષય થાય છે એ કાંઈ અઘટિત નથી જ. અરે! જે આપના નામનું એકવાર શ્રવણ જ કરે તે નીચ, ચણ્ડાળ હોય તો પણ સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે॥44॥

હે ભગવાન્! આપના કૃપા-કટાક્ષથી અમારા મનના મેલ ધોવાઈ ગયાં કારણ કે આપના અનન્ય પ્રેમી ભક્ત દેવર્ષિએ જે કહ્યું હતું તે અન્યથા કેમ થાય?॥45॥

હે અનન્ત! આપ જગતના આત્મા છો એટલે બધાના મનની વાત જાણો છો તેથી પતંગિયું જેમ સૂર્યને પ્રકાશિત ન કરી શકે તેમ હું આપને વિનન્તિ કરી શકું નહિ॥46॥

આપ સકળ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરવામાં સમર્થ છો. ભેદદૃષ્ટિને લીધે કુયોગી (અભક્ત) ને આપનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. પરમહંસરૂપ આપને નમસ્કાર હો॥47॥

આપની ચેષ્ટાથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને જ બ્રહ્મા વગેરે લોકપાલગણ ચેષ્ઠા કરવામાં સમર્થ થાય છે. આપની દૃષ્ટિથી જીવિત થઈને જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ થાય છે. આ પૃથ્વી આપના મસ્તક ઉપર સરસવના એક દાણા જેવી લાગે છે. આપ સહસ્ત્ર મસ્તકવાળા ભગવાનને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું॥48॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : વિદ્યાધરોના અધિપતિ ચિત્રકેતુએ જ્યારે આ પ્રમાણે અનન્ત ભગવાનની સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાન્ અનન્ત પ્રસન્ન થયા અને તેને હે કુરૂદ્વહ! આ પ્રમાણે કહ્યું॥49॥

શ્રીભગવાને કહ્યું : હે રાજન્! દેવર્ષિ નારદ અને મહર્ષિ અનિરાએ તને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તેથી તથા એણે આપેલી વિદ્યાવડે તથા મારા દર્શનથી તું સિદ્ધ થઈ ગયો છે॥50॥

હું જ સર્વભૂતરૂપ છું. સર્વભૂતનો આત્મા પણ હું છું. તેમનું પાલન કરનાર પણ હું છું. શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ બનને મારાં સનાતન રૂપ છે॥51॥

આત્મા કાર્ય કારણાત્મક જગતમાં વ્યાપ્ત છે અને કાર્ય કારણાત્મક જગત્ આત્મામાં રહેલું છે તથા એ બનનેમાં હું અધિષ્ઠાનરૂપથી વ્યાપ્ત છું. અને મારામાં એ બનને કલ્પિત છે॥52॥

જેમ ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલો પુરુષ આત્માને વિશે વિશ્વને જુએ છે અને સ્વરૂપમાંથી જાગ્યા બાદ પોતાને ઘરના એક ખૂણામાં પડેલો જુએ છે તેમ જીવની જાગરણાદિ અવસ્થાઓને પરમેશ્વરની માયા માત્ર જાણી એ અવસ્થાના દ્રષ્ટા માયાતીત ભગવાનને એનાથી જુદા જાણી એનું સ્મરણ કરે॥53-54॥

સૂતેલો પુરુષ ઊંઘમાં જેની સહાયથી બધું જુએ છે અને સુખનો અનુભવ કરે છે તે જ હું નિર્ગુણ બ્રહ્મ છું એમ તું જાણ॥55॥

પુરુષ નિદ્રા અને જાગૃતિ આ બનને અવસ્થાઓનો અનુભવ કરવાવાળો છે. તે-તે અવસ્થાઓમાં અનુગત હોવા છતાં ખરેખર તે અવસ્થાઓથી પૃથક્ છે. તે બધી અવસ્થાઓમાં રહેવાવાળું અખણ્ડ એકરસ જ્ઞાન જ બ્રહ્મ છે તે જ પરબ્રહ્મ છે॥56॥

જ્યારે જીવ મારા સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે ત્યારે તે પોતાને અલગ માની બેસે છે. તેથી જ તેને સંસારના ચક્કરમાં પડવું પડે છે અને જન્મ ઉપર જન્મ અને મૃત્યુ ઉપર મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે॥57॥

જે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો મૂલસ્ત્રોત છે તે મનુષ્ય યોનિમાં આવીને પણ જે પોતાના આત્માને જાણી શકતો નથી તેને ક્યાંય પણ કોઈ પણ યોનિમાં સુખ મળતું નથી॥58॥

હે રાજા! સંસારનાં સુખને માટે જે પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે તેમાં શ્રમ છે, ક્લેશ છે અને જે પરમ સુખના હેતુમાટે તે કરવામાં આવે છે એનાથી બિલકુલ ઊલટું પરમ દુ:ખ દે છે; પણ

કર્મોથી નિવૃત્ત થઈ જવામાં કોઈ જાતનો ભય નથી એમ વિચારીને બુદ્ધિમાન પુરુષે કોઈ પ્રકારના કર્મ અથવા તેનાં ફલોનો સંકલ્પ ન કરવો જોઈએ॥59॥

જગતના તમામ સ્ત્રી-પુરુષો દુ:ખ ટાળવાને તથા સુખ ભોગવવાને પ્રયત્ન કરે છે, પરન્તુ તે કર્મોથી તેમનું દુ:ખ ટળતું નથી અને સુખ મળતું નથી॥60॥

જે મનુષ્યો પોતાને બહુ બુદ્ધિમાન માની કર્મો કરવામાં પડેલા છે; એમને વિપરીત ફલ મળે છે આ વાત સમજી લેવી જોઈએ. સાથે એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ કે આત્માનું સ્વરૂપ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે, અર્થાત્ જાગ્રત્, સ્વપ્ન સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થાઓથી તથા તેના અભિમાનીઓથી વિલક્ષણછે।।

આટલું જાણી આ લોકમાં દેખેલા અને પરલોકના સાંભળેલા વિષયભોગોથી વિવેક બુદ્ધિદ્વારા પોતાની જાતને અલગ કરી દઈ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં જ સન્તોષ માની મારો ભક્ત થઈ જાય॥62॥

યોગમાં જેમની બુદ્ધિ નિપુણ છે તેવા પુરુષોએ પરમાત્માનું દર્શન કરવું એને જ સાચો સ્વાર્થ કહેલો છે॥63॥

આ મારાં વચનને તું સાવધાનથી અને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરીશ તો જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન થી સમ્પન્ન થઈ થોડા જ સમયમાં સિદ્ધ થઈ જઈશ॥64॥

શ્રીશુક ઉવાચ

આશ્વાસ્ય ભગવાનિત્થં ચિત્રકેતું જગદ્ગુરુ:।

પશ્યતસ્તસ્ય વિશ્વાત્મા તતશ્ચાન્તર્દધે હરિ:॥65॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : એ પ્રમાણે જગતના ગુરુ અનન્ત ભગવાન્ ચિત્રકેતુને આશ્વાસન આપીને એના દેખતાં જ વિશ્વાત્મા હરિ અન્તર્ધાન થયા॥65॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા ધ્યાનપ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનનો તેરમો) "નારદજીએ ચિત્રકેતુને સપર્ષણ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો" નામનો સોળમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 17 પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ વૃત્રનામક અસુર થયો.

વિશેષ : ચિત્રકેતુ વિમાનમાં બેસી ફરતો હતો તેણે મહાદેવજીને જોયા અને એને જોઈને હસ્યો તેથી પાર્વતીએ શાપ આપવાથી એ પૃથ્વીમાં વૃત્રાસુરરૂપે ઉત્પન્ન થયો એ વાત સત્તરમાં અધ્યાયમાં આવશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

યતશ્ચાન્તર્હિતોઽનન્તસ્તસ્મૈ કૃત્વા દિશે નમ:।

વિદ્યાધરશ્ચિત્રકેતુશ્ચચાર ગગનેચર:॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : જે દિશામાં અનન્ત ભગવાન્ અન્તર્ધાન થયા તે દિશામાં નમન કરીને વિદ્યાધર ચિત્રકેતુ આકાશ માર્ગે ફરવા લાગ્યા॥1॥

ચિત્રકેતુની મુનિઓ, સિદ્ધ અને ચારણો સ્તુતિ કરતા રહેતા. એનાં બળ અને ઇન્દ્રિયો ની શક્તિ કરોડો વર્ષ સુધીએ અકુણ્ઠિત રહ્યાં. એ જ્યાં સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે તેવા સુમેરું પર્વતની ખીણોમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ સાથે ભગવાનનાં યશોગાન કરતો અને કરાવતો ફરવા લાગ્યા॥2-3॥

એક વખત જ્યારે ભગવાને આપેલા તેજસ્વી વિમાનમાં ફરતા હતા ત્યારે ચિત્રકેતુએ સિદ્ધો અને ચારણો થી વીંટાયેલા શિવજીને જોયા॥4॥

મુનિઓની સભામાં ખોળામાં બેસાડેલાં દેવીને એક હાથથી આલિંગન કરેલા શિવજીને જોઈ ચિત્રકેતુ એમની પાસે ગયા અને અત્યન્ત હાસપૂર્વક પાર્વતીજીના સાંભળતાં કહેવા લાગ્યા॥ 5॥

ચિત્રકેતુએ કહ્યું: અરે! આ આખા જગતના ધર્મશિક્ષક અને ગુરુદેવ છે? સમસ્ત પ્રાણીઓમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમની આ દશા છે કે ભરી સભામાં પોતાની પત્ની સાથે બેઠા છે॥6॥

આ શિવ જટાને ધારણ કરે છે તીવ્ર તપ કરે છે, બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે, બ્રહ્મવાદીઓના સભાપતિ છે, છતાં નિર્લજ્જ પ્રાકૃત પુરુષની જેમ ખોળામાં સ્ત્રીને લઈને બેઠા છે॥7॥

ઘણું કરીને સાધારણ પુરુષો પણ એકાન્તમાંજ સ્ત્રીની સાથે બેસે છે; પરન્તુ આ શિવ મોટા વ્રતધારી હોવા છતાં ભરીસભામાં સ્ત્રીને લઈને બેઠાછે॥8॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : રાજન! અગાધ બુદ્ધિવાળા ભગવાન્ શિવજી પણ ચિત્રકેતુનાં કટાક્ષ વચન સાંભળીને સભામાં હસીને ચૂપ રહ્યા તેમજ સભામાં બેઠેલા શિવના બીજા અનુચરો પણ કાંઈ બોલ્યા વગર જ બેસી રહ્યા॥9॥

પરન્તુ શિવના પ્રભાવને નહિ જાણનાર હોવા છતાં બહુ અસમ્બદ્ધ બોલનાર અને "હું જિતેન્દ્રિય છું" એવું ઘમણ્ડ રાખનાર ધૃષ્ટ ચિત્રકેતુને દેવી પાર્વતીજી કોપ કરીને કહેવા લાગ્યાં॥10॥

પાર્વતીજી બોલ્યાં: ઓહો! અમારા જેવા દુષ્ટ અને *નિર્લજ્જને દણ્ડના બલ ઉપર શાસન અને તિરસ્કાર કરવાવાળો પ્રભુ આ સંસારમાં હાલમાં નવો થયો છે શું?॥11॥

વિશેષ : અહીં પાર્વતીજી એમ કહે છે કે અમારા જેવા નિર્લજ્જ અને દુષ્ટને દણ્ડ આપનારો આ નવો પ્રભુ કોણ નીકળ્યો? આ ભાવને સાહિત્યમાં ઉપાલમ્ભ કહેવામાં આવે છે.

એમ લાગે છે કે બ્રહ્માજી એમના પુત્રો ભૃગુ, નારદજી વગેરે તેમજ કપિલદેવ, સનત્કુમારાદિ, મનુ કોઈ પણ ધર્મને જાણતા નથી ત્યારે તો ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિવજીને અધર્મ કરતાં તેઓ અટકાવતા નથી॥12॥

બ્રહ્માજી આદિ સમસ્ત મહાપુરુષ જેમના ચરણારવિન્દોનું ધ્યાન કરતા રહે છે એ મનળમાં પણ મનળરૂપ સાક્ષાત્ જગદ્ગુરુ ભગવાનનો અને તેમના અનુયાયી મહાત્માઓનો આ અધમ

ક્ષત્રિયે તિરસ્કાર કર્યો છે અને શાસન કરવાની ચેષ્ટા કરી છે તેથી આ ધૃષ્ટને સર્વથા દણ્ડ કરવો જોઈએ॥13॥

પોતાના મનથી ડાહ્યો માનનાર આ માણસ અભિમાની છે તેથી તે ભગવાનનાં ચરણકમળની પાસે રહેવાને લાયક નથી કેમકે એ ચરણારવિન્દના સેવનનો અધિકાર તો ભક્તોને જ હોઈ શકે॥14॥

(ચિત્રકેતુને સમ્બોધન કરીને) માટે હે દુષ્ટબુદ્ધિ તું આસુર અને પાપયોનિ માં જા જ્યાં જવાથી હે પુત્ર! તું બીજી વાર મોટાઓને અપરાધ ન કરી શકે॥15॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : હે ભારત! એ પ્રમાણે પાર્વતીજીએ ચિત્રકેતુને શાપ આપ્યો ત્યારે વિમાનમાંથી ઉતરી પાર્વતીજીને નમ્રતાથી મસ્તક નમાવી ચિત્રકેતુ સતીને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો:॥16॥

"હે અમ્બિકે! મનુષ્યને માટે જે દેવ કહે તે એનું પૂર્વનું ભાગ્ય જ સમજવું:માટે આપે મને શાપ આપ્યો તેનો હું બે હાથ જોડી સ્વીકાર કરું છું॥17॥

આ સંસારરૂપી ચક્રમાં અજ્ઞાનથી મોહિત થયેલો જીવ પડે છે અને એમાં જ ફરતો સુખ-દુ:ખનો અનુભવ કરે છે॥18॥

સુખ-દુ:ખનો કર્તા આત્મા નથી તેમજ બીજો કોઈપણ નથી, પરંતુ મૂર્ખ માણસ પોતાને અથવા બીજાને કર્તા માનેછે॥19॥

આ જગત્ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ નો સ્વાભાવિક પ્રવાહ છે. એમાં શું શાપ અને શું અનુગ્રહ! શું સ્વર્ગ અને શું નરક? શું સુખ અને શું દુ:ખ?॥20॥

આત્મમાયાવડે ભગવાન્ એકલા જ કોઈની સહાય વિના ભૂતોનાં બન્ધમોક્ષ અને સુખ-દુ:ખ સરજે છે અને છતાં પોતે નિર્ગુણ છે॥21॥

એને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, કોઈ પોતાનો કે પારકો નથી, સર્વત્ર સમ છે. એ કોઈમાં લેપાતા નથી. એને સુખમાં પણ રાગ નથી તો રાગજન્ય રોષ તો ક્યાંથી જ હોય?॥22॥

તો પણ એ ભગવાનની માયાશક્તિનું કાર્ય પાપ-પુણ્ય જ પ્રાણીઓના સુખ-દુ:ખ, હિત-અહિત, બન્ધ-મોક્ષ તથા જન્મ મૃત્યુરૂપ સંસાર ઊભો કરે છે॥23॥

હે ભામિની! આપે મને શાપ આપ્યો છે તેમાંથી છૂટવાની માગણી હું કરતો નથી, પરન્તુ આપને જે મારી વાત અનુચિત લાગી હોય તેમાટે હું માફી માગું છું"

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : એ પ્રમાણે શિવ-પાર્વતીજીને પ્રસન્ન કરીને પોતાના વિમાનમાં સવાર થઈ એમનાં જોતાં જ ચિત્રકેતુ ત્યાંથી રવાના થયો તેથી એ લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય થયું॥25॥

ત્યારે દેવર્ષિ અને સિદ્ધ તથા પાર્ષદોના સાંભળતાં ભગવાન્ શિવજીએ પાર્વતીજીને આ વાત કહી॥26॥

શ્રીરુદ્ર બોલ્યા : હે સુન્દરી! અદ્ભુતકર્મવાળા ભગવાન્ હરિના ભક્તો મહાત્મા છતાં કેવા નિ:સ્પૃહ હોય છે એનું માહાત્મ્ય તેં પોતે જોયું॥27॥

નારાયણ-પરાયણ લોકો ક્યાંય ભય પામતા નથી કારણ કે સ્વર્ગ, મોક્ષ કે નરક માં પણ સમાનતાથી કેવલ ભગવાનનાં જ તેમને દર્શન થાય છે॥28॥

ઈશ્વરની લીલાવડે દેહના સંયોગથી મનુષ્યને સુખ-દુ:ખ, મૃત્યુ-જન્મ અને શાપ-અનુગ્રહ વગેરે દ્વન્દ્વ પ્રાપ્ત થયા કરે છે॥29॥

જેવી રીતે સ્વપ્નમાં ભેદભ્રમથી સુખ-દુ:ખ આદિ જણાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં ભ્રમથી માલાને જ સર્પ માની લે છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી આત્મામાં દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભેદ તથા ગુણદોષ વગેરેની કલ્પના કરી લે છે॥30॥

પરન્તુ વાસુદેવ ભગવાન્માં ભક્તિ કરનાર અને જ્ઞાન વૈરાગ્યના બળવાળા લોકોને કાંઈપણ આ સંસારમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અથવા ત્યાગ કરવા યોગ્ય દેખાતું નથી॥31॥

હું, બ્રહ્માજી, સનક વગેરે, નારદજી, બ્રહ્માજીના પુત્ર ભૃગુ આદિ મુનિઓ અને મોટા-મોટા દેવતાઓ કોઈપણ, ભગવાન્ કયે વખતે શું કરવા ધારે છે તેનું રહસ્ય જાણી શકતા નથી તો પછી જે એના નાનામાં નાના અંશ છે અને પોતાને જ એનાથી અલગ ઈશ્વર માની બેઠા છે તે એમના સ્વરૂપને જાણી જ કેવી રીતે શકે?॥32॥

એને તો કોઈ પ્રિય નથી, કોઈ અપ્રિય નથી, કોઈ પોતાનો નથી, કોઈ પારકો નથી, પરન્તુ ભગવાન્ બધાં પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય છે॥33॥

આ પરમ ભાગ્યવાન ચિત્રકેતુ એમના પ્રિય અનુચર છે અને હું પણ ભગવાન્ શ્રીહરિનો જ પ્રિય છું॥34॥

તેથી તેને ભગવાનના વહાલા ભક્ત, શાન્ત, સમદર્શી, મહાત્મા પુરુષોના સમ્બન્ધમાં કંઈ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ॥35॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : દેવીએ જ્યારે શિવજીનું આ ભાષણ સાંભળ્યું ત્યારે એનો વિસ્મય જતો રહ્યો અને એ શાન્ત થયાં॥36॥

જો કે ભગવદ્ભક્ત ચિત્રકેતુ દેવી પાર્વતીજીને સામે શાપ આપવાને સમર્થ હતા છતાં એણે મસ્તક નમાવીને દેવીએ આપેલા શાપનો સ્વીકાર કરી લીધો! સાધુનું આ જ લક્ષણ છે. (કોઈ કોપ કરે તેની સામે એના જેવું ન થવું)॥37॥

એ પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ ત્વષ્ટાના યજ્ઞમાં દક્ષિણાગ્નિ થકી વૃત્ર નામથી, પ્રસિદ્ધ દાનવ હોવા છતાં એ ભગવત્સ્વરૂપના જ્ઞાન અને ભક્તિથી પરિપૂર્ણ જ રહ્યા॥38॥

તેં મને પૂછ્યું હતું કે ભગવાન્માં બુદ્ધિવાળા વૃત્રાસુરનો અસુર જાતિમાં જન્મ શામાટે થયો એ બધું મેં તને કહી દીધું॥39॥

મહાત્મા ચિત્રકેતુનો આ પવિત્ર ઇતિહાસ માત્ર એમનું જ નહિ, સમસ્ત વિષ્ણુ ભક્તોનું માહાત્મ્ય છે. એને જે સાંભળે છે તે તમામ બન્ધનોથી છૂટી જાય છે॥40॥

ય એતત્પ્રાતરુત્થાય શ્રદ્ધયા વાગ્યત: પઠેત્।
ઇતિહાસં હરિં સ્મૃત્વા સ યાતિ પરમાં ગતિમ્॥41॥

જે પુરુષ પ્રાત:કાલમાં ઉઠીને, મૌન રહી, શ્રદ્ધા સહિત, ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં-કરતાં આ ઇતિહાસનો પાઠ કરે છે એને પરમગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે॥41॥

ઇતિ શ્રી ભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (બીજા ધ્યાન પ્રકરણનો ચિત્રકેતુના આખ્યાનનો ચૌદમો) "પાર્વતીજીના શાપથી ચિત્રકેતુ વૃત્રનામક અસુર થયો" નામનો સત્તરમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ત્રીજું અર્ચન પ્રકરણ

અધ્યાય 18 દિતિના ગર્ભના ઇન્દ્રે કરેલા ટુકડા તે 49વાયુરૂપે દેવના પક્ષપાતી થયા

વિશેષ : બાર આદિત્યમાં ચોથા ત્વષ્ટાના વંશના પ્રસનને લઈને વૃત્રાસુર અને ઇન્દ્ર ના યુદ્ધની કથા કહી. આ અઢારમાં અધ્યાયમાં ઇન્દ્રે દિતિના ગર્ભમાં જઈ એ ગર્ભના સાત ભાગ કર્યા. તે ન મર્યા તેથી ફરી એકેકના સાત ટુકડા કર્યા એ કથા આવશે તથા બીજા પણ દેવોના વંશની કથા આ અધ્યાયમાંઆવશે.

શ્રીશુક ઉવાચ

પૃશ્નિસ્તુ પત્ની સવિતુ: સાવિત્રીં વ્યાહૃતિં ત્રયીમ્।
અગ્નિહોત્રં પશું સોમં ચાતુર્માસ્યં મહામખાન્॥1॥

શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : સવિતાની પત્ની પૃશ્નિએ આઠ સન્તાનોને જન્મ આપ્યો. સાવિત્રી, વ્યાહૃતિ અને ત્રયી નામની ત્રણ ક્ધયા તથા અગ્નિહોત્ર, પશુ, સોમ, ચાતુર્માસ્ય તથા પઞ્ચમહાયજ્ઞ નામના પાંચ પુત્રો હતા॥1॥

ભગની સ્ત્રી સિદ્ધિએ, મહિમા, વિભુ અને પ્રભુ નામના ત્રણ પુત્ર તથા સારા શીલવાળી અને સુન્દર આશિષ નામની ક્ધયાને જન્મ આપ્યો॥2॥

ધાતાએ કુહૂથી સાયમ્યપુત્રને, સિનીવાલીથી દર્શને, રાકાથી પ્રાતરને અને અનુમતિથી પૂર્ણ માસને આ ચાર પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા॥3॥

ધાતાના નાના ભાઈ વિધાતાએ ક્રિયા નામની પત્નીથી પૂરીષ્ય નામના પાંચ અગ્નિને ઉત્પન્ન કર્યા. વરુણજીની પત્નીનું નામ ચર્ષણી હતું. તેને ત્યાં ભૃગુજીએ ફરી જન્મ લીધો. એ પહેલાં એ બ્રહ્માજીના પુત્ર હતા॥4॥

મહાયોગી વાલ્મિકીજી પણ વરુણના પુત્ર હતા. વલ્મીક(રાફડા) થી જન્મ થવાને કારણે જ એનું નામ વાલ્મિકી પડ્યું હતું. ઉર્વશીને જોઈને મિત્ર અને વરુણ બનનેનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ ગયું હતું. તેને તેઓએ ઘડામાં મૂકી દીધું. તેનાથી જ મુનિવર અગસ્ત્ય અને વસિષ્ઠજીનો

જન્મ થયો. મિત્રની પત્ની હતી રેવતી. એના ત્રણ પુત્રો થયા-ઉત્સર્ગ, અરિષ્ટ અને પિપ્પલ॥5-6॥

ઇન્દ્રે પુલોમની પુત્રી શશીમાં ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. જયન્ત, ઋષભ અને મીઢુષ એ નામે થયાનું અમે સાંભળ્યુંછે॥7॥

કપટવડે વામનરૂપ ધરનાર ત્રિવિક્રમદેવે કીર્તિ નામની સ્ત્રીથી બૃહચ્છલોક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો તેનાથી સૌભગ વગેરે ઘણાં સન્તાન થયા॥8॥

કશ્યપનાં પુત્ર ઉરુક્રમ, અદિતિના ગર્ભથી પ્રકટ થયાં તેણે જે પરાક્રમ કર્યા તે હવે પછીથી (અષ્ટમ સ્કંધમાં) કહેવાશે॥9॥

પ્રિય પરીક્ષિત! હવે હું કશ્યપજીની બીજી પત્ની દિતિથી ઉત્પન્ન થનાર એ સન્તાન પરમ્પરાનું વર્ણન કરું છું જેમાં ભગવાનના પ્રિય ભક્ત શ્રીપ્રહ્લાદજી તથા બલિનો જન્મ થયો॥10॥

દૈત્યો અને દાનવને નમન કરવા લાયક હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ નામના બે પુત્રો દિતિને કશ્યપથી થયા એમ સ્રોપમાં ત્રીજા સ્કંધમાં હું કહી ગયો છું॥11॥

જમ્ભ દાનવને કયાધૂ નામની પુત્રી હતી તે હિરણ્યકશિપુની પત્ની હતી તેને ચાર પુત્રો થયા॥12॥

એને સંહ્લાદ, અનુહ્લાદ, હ્લાદ અને પ્રહ્લાદ એમ ચાર પુત્રો થયા તથા સિંહિકા નામની કધયા થઈ જેને વિપ્રચિત્તિ નામનો દાનવ પરણ્યો અને એનાથી એને રાહૂ નામનો પુત્ર થયો॥13॥

આ એ જ રાહુ છે જેનું શિર અમૃતપાન વખતે મોહિની રૂપધારી ભગવાને ચક્રથી ઉડાવી દીધું હતું સંહ્લાદની સ્ત્રી કૃતિએ પઞ્ચજન નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો॥14॥

પ્રહ્લાદની સ્ત્રી ધમનીને વાતાપિ અને ઇલ્લવ નામના બે પુત્રો થયા. ઇલ્વલે અગસ્ત્યને જમવા બોલાવીને વાતાપિને (બોકડો બનાવી એને) રાંધી ખવડાવી દીધો॥15॥

અનુહ્લાદને સૂર્મ્યા નામની સ્ત્રીથી બાષ્કલ અને મહિષાસુર થયા. પ્રહ્લાદથી વિરોચન થયો; તેને દેવી નામની સ્ત્રીથી બલિરાજા થયો॥16॥

બલિને અશના નામની સ્ત્રીથી સો પુત્રો થયા જેમાં બાણ સૌથી મોટો હતો, દૈત્યરાજ બલિનો પ્રતાપ સાંભળવા જેવો છે પણ એ પછી કહીશું॥17॥

બાણે શિવનું આરાધન કર્યુ તેથી એ શિવના ગણમાં મુખ્ય થયો. આજ પણ ભગવાન્ શપર એના નગરની રક્ષા કરવા તેની પાસે જ રહે છે॥18॥

દિતિને હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ ઉપરાન્ત ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ નામના પુત્રો થયા તે નિ:સન્તાન હતાં એટલે ઇન્દ્રે પોતાના કરીને તેમને દેવોમાં દાખલ કર્યા॥19॥

રાજા પરીક્ષિતે પૂછ્યું: મરુદ્ગણે એવું કયું સત્કર્મ કર્યુ હતું જેને લઈને તેઓ જન્મજાત આસુરી ભાવ છોડી શક્યા અને દેવરાજ ઇન્દ્રદ્વારા તેમને દેવતા બનાવી લેવામાં આવ્યા?॥20॥

મારી સાથે આ ઋષિઓ પણ એ વાત સાંભળવાની શ્રદ્ધા રાખે છે; માટે હે બ્રહ્મન્! આપ કૃપા કરીને વિસ્તારથી એનું રહસ્ય બતાવો॥21॥

સૂતજી બોલ્યા : હે શૌનક! પરીક્ષિતના એવા ટૂંકા છતાં સારગર્ભિત વાક્યને સાંભળી એને અભિનન્દન આપીને સર્વજ્ઞ શુકદેવજી, પ્રસન્ન અન્ત:કરણથી રાજાને કહેવા લાગ્યા॥22॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા : ઇન્દ્રનો પક્ષ કરીને વિષ્ણુ ભગવાને દિતિના પુત્રોને માર્યા ત્યારે શોકની આગથી સળગી જઈ અને ક્રોધથી બળતી દિતિ વિચાર કરવા લાગી:॥23॥

"ખરેખર, ઇન્દ્ર અત્યન્ત વિષયી, ક્રૂર અને નિર્દય છે. અરેરે!તેણે પોતાના હિરણ્યકશિપુ અને હિરણ્યાક્ષ બનને ભાઈઓને જ મરાવી નાખ્યા! હું પણ એ પાપીને મરાવી નાખીને સુખથી ક્યારે નિદ્રા કરું?॥24॥

અહો! જે શરીરને બે દિવસ રાખો તો કૃમિ થઈ જાય, શ્વાન ભક્ષણ કરે તો વિષ્ઠા થાય, બાળી દો તો રાખ થાય તેવા શરીરના સુખમાટે પ્રાણીનો દ્રોહ કરનાર રાજાઓ શું સ્વાર્થને સમજી શકે છે કે પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરવાથી નરકરૂપી ફળ મળે છે?॥25॥

"શરીરને નિત્ય માનવાવાળા ઇન્દ્રનો મદ ઉતારી દે એવો મને પુત્ર થાય" એવી આશાથી દિતિ પોતાના પતિની વારંવાર સેવના કરતી, અનુરાગ દાખવતી, નમ્રતા તથા ઇન્દ્રિયદમન કરીને સેવા કરવા લાગી॥26-27॥

હે રાજન! સુન્દર અને મનોહર વાણીવડે મુનિના ભાવને જાણનારી દિતિએ સ્મિત અને કટાક્ષોવડે પતિના મનને વશ કરી લીધું॥28॥

કશ્યપજી મહારાજ ભારે વિદ્વાન હોવા ઉપરાન્ત વિચારશીલ હતા, છતાં ચતુર દિતિની સેવાથી મોહિત થઈ ગયા અને વિવશ થઈને સ્વીકાર કરી લીધું કે હું તારી ઇચ્છા પૂરી કરીશ. સ્ત્રીને વશ થયેલો હોય તે સ્ત્રીનું કહ્યું કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય ન કહેવાય॥29॥

કારણ કે જ્યારે બ્રહ્માજીએ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કર્યા ત્યારે બધાં નિ:સન રહ્યાં તેથી બ્રહ્માજીએ પોતાના અર્ધદેહથી સ્ત્રીને કરી જેણે પુરુષોની બુદ્ધિને હરી લીધી॥30॥

જ્યારે દિતિએ કશ્યપની એવી સેવા બજાવી ત્યારે કશ્યપ દિતિ ઉપર પરમ પ્રસન્ન થઈ એની સેવાનાં વખાણ કરી હસીને એને કહેવા લાગ્યા॥31॥

કશ્યપજીએ કહ્યું : હે અનિુદ્ય સુન્દરી પ્રિયે! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું તેથી ઇચ્છા હોય તે વરદાન માગી લે કેમકે સ્ત્રી ઉપર જ્યારે પતિ પ્રસન્ન થાય ત્યારે સ્ત્રીને માટે આ લોક પરલોકમાં કઈ અભીષ્ટ વસ્તુ દુર્લભ છે?॥32॥

શાસ્ત્રોમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે પતિ જ સ્ત્રીઓના આરાધ્ય ઇષ્ટદેવ છે. સર્વ જીવના મનમાં રહેનાર વાસુદેવ ભગવાન્ જે લક્ષ્મીના પતિ છે તે જ સ્ત્રીઓને પતિરૂપે દર્શન દે છે॥33॥

જુદા-જુદા દેવતાઓનાં રૂપમાં નામ અને રૂપ ના ભેદથી એમની જ કલ્પના થઈ છે. બધા પુરુષો કોઈ પણ દેવતાની ઉપાસના કરતા હોય એમની જ ઉપાસના કરે છે. બરાબર એવી જ રીતે સ્ત્રીઓને માટે ભગવાને પતિનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેઓ એમની એ જ રૂપમાં પૂજા કરે છે॥34॥

તેથી હે સુમધ્યમે! પતિના વ્રતવાળી સ્ત્રીઓ પોતાના શ્રેયને માટે અનન્યભાવવડે આત્મરૂપ તથા પતિરૂપ ઈશ્વરને ભજે છે॥35॥

હે ભદ્રે! તેં પણ મને ભગવદ્ભાવવડે અને પ્રેમવડે આરાધ્યો છે તેથી અસતીને દુર્લભ તારી બધી અભિલાષાઓ હું પૂર્ણ કરું॥36॥

દિતિ બોલી: જો આપ વરદાન દેવાને તૈયાર હો તો હું એવું વરદાન માગું છું કે હે બ્રહ્મન્! જેણે મારા પુત્રોને મરાવ્યા છે તેવા ઇન્દ્રને મારે છતાં પોતે ન મરે તેવો પુત્ર મને આપો॥37॥

દિતિનું આ વચન સાંભળીને કશ્યપજી ઉદાસીન થયા અને મનમાં તાપ કરવા લાગ્યા કે "આજે મારા જીવનમાં મોટા અધર્મનો અવસર ઊભો થયો॥38॥

અહો! જુઓ તો ખરા, સ્ત્રીરૂપી માયાવડે ઈન્દ્રિયોમાં આરામ માનીને આજે હું એના મોહમાં પડ્યો છું. આજ હું કેવી દીન-હીન અવસ્થામાં છું! તેથી જરૂર હું નરકમાં પડીશ॥39॥

આ સ્ત્રીનો કોઈ વાંક નથી કારણ કે એ તો એના જન્મજાત સ્વભાવ પ્રમાણે જ વર્તી છે. દોષ મારો છે જે હું મારી ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ ન રાખી શક્યો, મારા સાચા સ્વાર્થ અને પરમાર્થને હું ન ઓળખી શક્યો. મને મૂઢને ધિક્કારછે?॥40॥

સ્ત્રીઓના ચરિત્રને કોણ પાર પામી શકે? એમનું મુખ તો એવું હોય છે કે જાણે શરદ્ઋતુનું ખીલેલું કમલ. એમની વાણી એવી મીઠી હોય છે જાણે તેમાં અમૃત ઘોળી રાખ્યું હોય. પરન્તુ હૃદય એ તો એટલું તીક્ષ્ણ હોય છે કે જાણે અસ્ત્રાથી ધાર॥41॥

પોતાના સ્વાર્થને આત્મારૂપ ગણતી સ્ત્રીઓને કોઈ પ્રિય હોતું નથી. સ્વાર્થમાં આડે આવતા પતિ, ભાઈ, પુત્રને પણ એ તુરત મારી નાખવામાં કે મરાવી નાખવામાં લેશ પણ ખચકાતી નથી॥42॥

પરન્તુ મેં 'માગ' એમ કહ્યું એ મારું વચન વૃથા ન જવું જોઈએ. સાથે-સાથે ઇન્દ્ર પણ ન મરવો જોઈએ એમાટે આ યુક્તિ કરું"

આમ વિચાર કરીને મરીચિના પુત્ર કશ્યપ કાંઈક કોપ કરીને પોતાની જાતને ઠપકો આપી દિતિને કહ્યું॥44॥

કશ્યપજીએ કહ્યું : હે ભદ્રે! જો તું એક વર્ષ સુધી મારા કહ્યા પ્રમાણે વ્રત ધારણ કરે તો ઇન્દ્રને મારનાર પુત્ર તને થશે પણ એમાં કંઈ ત્રુટિ થઈ જશે તો તે દેવતાઓનો મિત્ર બની જશે॥45॥

દિતિએ કહ્યું : હું વ્રત કરવા તૈયાર છું માટે આપ કહો કે મારે શું કરવું કે જેનાથી વ્રત સિદ્ધ થાય અને શું ન કરવું કે જેનાથી વ્રતમાં બાધ ન થાય॥46॥

કશ્યપજીએ કહ્યું : પ્રાણી માત્રની મન, વાણી કે કર્મ થી હિંસા ન કરવી; કોઈને ગાળ કે શાપ ન દેવો; ખોટું ન બોલવું; નખ, કેશ ન કાપવા; કોઈ પણ અમનળ વસ્તુને અડકવું નહિ;॥47॥

જલમાં પડીને સ્નાન ન કરવું; કોપ ન કરવો; દુષ્ટ સાથે ભાષણ ન કરવું; ધોયા વગરનું વસ્ત્ર પહેરવું નહિ; કોઈની પહેરેલી માળા પહેરવી નહિ;॥48॥

એઠું, ચણ્ડિકાને ધરેલું, માંસવાળું, શૂદ્રે લાવેલું અને રજસ્વલાએ જોયેલું અન્ન પણ ખાવું નહિ; હાથની અંજલિવડે જળ પીવું નહિ॥49॥

ખાઈને મોઢું ધોયા વગર, આચમન કર્યા વગર, સુધ્યા સમયે, ખુલ્લે માથે, શૃનાર કર્યા વિના, વાણીનો સંયમ રાખ્યા વિના, વસ્ત્ર પહેર્યા વગર ઘરની બહાર ન નીકળવું॥50॥

પગ ધોયા વગર, અપવિત્ર અવસ્થામાં ભીને પગે, ઉત્તર ઓશીકે, પશ્ચિમ ઓશીકે, બીજાની સાથે તથા વસ્ત્ર વગર તથા બનને સુધ્યાકાળે સૂવું નહિ॥51॥

ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરવું; પવિત્ર રહેવું; સૌભાગ્યનાં બધાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં; સવારે જમ્યા પહેલાં ગાય, બ્રાહ્મણ, લક્ષ્મી તથા નારાયણ ની પૂજા કરવી॥52॥

સુવાસિની સ્ત્રીઓની માળા, ચન્દન તથા આભરણ થી પૂજા કરવી; પતિની સેવામાં તત્પર રહેવું; એવી ભાવના કરતી રહે કે પતિનું તેજ મારી કૂખમાં છે॥53॥

આ વ્રતનું નામ છે પુંસવન વ્રત. તેને એક વર્ષ સુધી ભૂલચૂક વગર તું ધારણ કરીશ તો ઇન્દ્રને મારનાર પુત્ર તને થશે॥54॥

ત્યારે મનસ્વિની અને દૃઢ નિશ્ચયવાળી દિતિએ મુનિને શરતો પાળવાની કબૂલત આપી અને કશ્યપ થી એને ગર્ભ રહ્યો કે તુરત ઉપર કહેલા નિયમોનું અનાયાસ પાલન કરવા લાગી॥55॥

હે નિરપેક્ષ સેવાભાવી પરીક્ષિત! દેવરાજ ઇન્દ્ર પોતાની માસી દિતિનો આશય પામી જઈ ઘણી હોશિયારીથી વેશપલટો કરી દિતિના આશ્રમે આવ્યા અને તેની સેવા કરવા લાગ્યો॥56॥

તે રોજ સમયે-સમયે વનમાંથી ફલ, ફળ, મૂળ, સમિધ, દર્ભ, પત્ર, અંકુર અને માટી તથા જલ તેનેમાટે તૈયાર રાખવા લાગ્યો॥57॥

હે નૃપ! વ્રત કરનાર દિતિના વ્રતની ત્રુટિને પકડી પાડવા ઇન્દ્ર જેમ પારધી જેમ હરિણનો વેશ કરીને હરિણને મારે તેમ કપટથી સેવા કરવા લાગ્યો॥58॥

સતત બારીક નજર રાખવા છતાં પણ જ્યારે ઇન્દ્રને તેના વ્રતમાં કંઈ જ ત્રુટિ ન જણાઈ ત્યારે તેને ભારે ચિન્તા થઈ કે કયા ઉપાયથી મારું કલ્યાણ થાય॥59॥

વ્રતના નિયમોનું પાલન કરતાં-કરતાં દિતિ બહુ દૂબળી થઈ ગઈ હતી. દૈવથી મૂઢ બની એક દિવસ સુધ્યા સમયે એઠે મોઢે આચમન કર્યા વગર અને પગ ધોયા વગર જ સૂઈ ગઈ॥60॥

ત્યારે અવકાશ મળ્યો છે એમ જાણી ઇન્દ્ર એ નિદ્રા લેતી દિતિના ઉદરમાં યોગમાયાવડે પ્રવિષ્ટ થયો॥61॥

ત્યાં જઈ સુવર્ણ સરખા ગર્ભના વજ્રવડે તેણે સાત કકડા કર્યા ત્યારે તે રોવા લાગ્યા એટલે "રો નહિ, રો નહિ" એમ કહી એક એકના ફરી સાત સાત કકડા કર્યા॥62॥

જ્યારે ઇન્દ્રએ ગર્ભને ચીરવા લાગ્યો ત્યારે એ હાથ જોડીને બોલ્યા કે અમે તો તારા ભાઈઓ મરુદ્ગણ છીએ॥63॥

ત્યારે ઇન્દ્રે પોતાના ભાવી અનન્ય પ્રેમી પાર્ષદ મરુદ્ગણને કહ્યું, "ઠીક છે તમે મારા ભાઈ છો, હવે ડરો નહિ"

જેમ અશ્વત્થામાના અસ્ત્રવડે તમારો (પરીક્ષિતનો) નાશ ન થયો તેમ ભગવાનની દયાવડે ઇન્દ્રે વજ્રવડે દિતિના ગર્ભના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખ્યા તો પણ એ ન મર્યો॥65॥

આમાં જરા પણ આશ્ચર્ય જેવું છે જ નહિ કારણ કે જે મનુષ્ય એકવાર પણ આદિપુરુષ નારાયણની આરાધના કરી લે છે. તે તેની સમાન થઈ જાય છે; તો પછી દિતિની આરાધાનામાં તો વર્ષ પૂરું થવામાં થોડો જ સમય બાકી રહ્યો હતો॥66॥

હવે ઇન્દ્ર સાથે ગણતાં તે દેવો પચાસ થયા. ઇન્દ્રે પણ સાવકી માના પુત્રો સાથે દુશ્મની નહિ રાખતાં તેમને સોમપાન કરતા દેવો બનાવી દીધા॥67॥

દિતિએ ઊઠીને જોયું તો અગ્નિ જેવા તેજસ્વી પુત્રો ઇન્દ્રની સાથે છે એથી સુન્દર સ્વભાવવાળી એ ઘણી રાજી થઈ॥68॥

અને ઇન્દ્રને કહેવા લાગી કે "હે તાત! હું દેવોને ભયરૂપ થાય તેવો પુત્ર ઇચ્છતી હતી અને એનેમાટે દુષ્કર વ્રત કરતી હતી. મેં તો એક જ પુત્રનો સંકલ્પ કર્યો હતો ત્યાં ઓગણપચાસ ક્યાંથી થયા? હે પુત્ર! એ જો તારા જાણવામાં હોય તો તું સત્ય વાત મને કહે ખોટું બોલીશ નહિ॥69-70॥

ઇન્દ્ર કહ્યું : હે અમ્બ! હું તમારો વિચાર જાણીને તમારી પાસે આવ્યો પણ એમાં મારી સ્વાર્થબુદ્ધિ હતી તેથી મેં ધર્મનો વિચાર ન કર્યો અને મોકો મળ્યો કે તરત જ તમારા ઉદરમાં જઈને ગર્ભના સાત ટુકડા કર્યા તો તે સાત કુમારો થઈ ગયા. ફરીને એક એકના સાત ટુકડા કર્યા એ પણ મર્યા નહિ॥71-72॥

એવું આશ્ચર્ય જોઈને હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે પરમ પુરુષ ભગવાનની ઉપાસનાની આ અવર્ણનીય સ્વાભાવિક સિદ્ધિ છે॥73॥

ભગવાનની નિષ્કામ આરાધના કરનાર જે ભગવાન્ સિવાય બીજી વસ્તુને ઇચ્છતા નથી-મોક્ષને પણ નહિ તે જ સ્વાર્થમાં કુશળ છે॥74॥

ભગવાન્ જગદીશ્વર બધાના સેવ્ય અને પોતાના આત્મા જ છે. તે પ્રસન્ન થાય ત્યારે પોતાની જાતને પણ આપી દે છે. ભલા એવો કયો બુદ્ધિમાન હોય જે એમની આરાધના કરીને વિષયભોગોનું વરદાન માગે? એ વિષયભોગ તો નરકમાં પણ મળી શકે છે॥75॥

મારી સ્નેહમયી માસીબા! તમે બધી રીતે મારામાટે પૂજ્ય છો. મૂર્ખતા વશ હું ભારે નીચ કામ કરી બેઠો. મારાં એ અપરાધને તમે ક્ષમા કરી દો. એ ઘણા આનન્દની વાત છે કે તમારા ગર્ભના ટુકડે-ટુકડા થઈ જવાથી એક રીતે મરી જવા છતાં ફરીથી જીવન્ત થઈ ગયાં॥76॥

ઇન્દ્રની પારદર્શક નિષ્ઠાથી દિતિને સન્તોષ થઈ ગયો. તેની આજ્ઞા લઈ, દેવરાજ ઇન્દ્રે મરુદ્ગણો સાથે તેને પ્રણામ કર્યા અને તે સ્વર્ગે પધાર્યા॥77॥

એવં તે સર્વમાખ્યાતં યન્માં ત્વં પરિપૃચ્છસિ।
મનલં મરુતાં જન્મ કિં ભૂય: કથયામિ તે॥78॥

હે પરીક્ષિત! મને તમે જે પૂછ્યું હતું તે મનળરૂપ, મરુતોના પવિત્ર જન્મની કથા મેં તમને સવિસ્તર કહી. હવે તમારે શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે એ બોલો એટલે હું કહું॥78॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધનો (ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણનો પહેલો) "દિતિના ગર્ભના ઇન્દ્રે કરેલા ટુકડા તે 49 વાયુરૂપે દેવના પક્ષપાતી થયા" નામનો અઢારમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

અધ્યાય 19 પુંસવન વ્રત ક્યારે અને કેમ કરવું એનો સવિસ્તાર વિધિ

વ્રતં પુંસવનં બ્રહ્મન્ ભવતા યદુદીરિતમ્।
તસ્ય વેદિતુમિચ્છામિ યેન વિષ્ણુ: પ્રસીદતિ॥1॥
રાજા બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! આપે હમણાં પુંસવન વ્રત કહ્યું કે જેનાથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે તેનો વિધિ જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું॥1॥
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું : માગસર માસની શુક્લ પ્રતિપદાથી સ્ત્રી પોતાના પતિની આજ્ઞા માગી સર્વ કામના પૂર્ણ કરનાર આ વ્રતનો આરમ્ભ કરે॥2॥
પહેલાં મરુદ્ગણના જન્મની કથા શ્રવણ કરી બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા માગે, પછી દાંત સાફ કરે, સ્નાન કરી બે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરી આભૂષણ પણ ધારણ કરી લે. સવારે કંઈ પણ ખાધા પહેલાં લક્ષ્મી સહિત નારાયણ ભગવાનનું પૂજન કરે॥3॥
આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે:"આપ નિરપેક્ષ અને પૂર્ણકામ છો તેથી આપને કોઈની પાસે કંઈ અપેક્ષા નથી. આપને હું નમું છું. લક્ષ્મી વગેરે મહાવિભૂતિના સ્વામી અને સકળ સિદ્ધિના દાતા આપને મારા નમસ્કાર હો॥4॥
આપ કૃપા, ઐશ્વર્ય, તેજ, મહિમા અને વીર્ય વગેરે સમસ્ત વિભૂતિવડે યુક્ત છો. એ ઈશ્વરી ગુણોથી નિત્ય યુક્ત હોવાથી જ આપ સર્વની ઉપર સત્તા ભોગવો છો॥5॥
હે વિષ્ણુપત્ની! હે મહામાયા! ભગવાનના બધા ગુણ આપમાં નિવાસ કરે છે. મહાભાગ્યવતી લોકમાતા, મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું આપને નમું છું॥6॥
"ઓંકાર સ્વરૂપ, મહાનુભાવ, સમસ્ત મહાવિભૂતિઓના સ્વામી ભગવાન્ પુરુષોત્તમને અને આપની મહાવિભૂતિઓને હું નમસ્કાર કરું છું અને આપને પૂજા-ઉપહારની સામગ્રી અર્પણ કરું છું" આ મન્ત્રથી રોજ સ્થિર ચિત્તથી વિષ્ણુ ભગવાનના આવાહન, અર્ઘ્ય, પાદ્ય, આચમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, જનોઈ, આભૂષણ, ગન્ધ પુષ્પ, ધૂપ, દીપ નૈવેદ્યાદિ ઉપચારથી પૂજા કરે અને શેષ રહેલા હવિષવડે અગ્નિમાં બાર આહુતિ "મહાન ઐશ્વર્યોના અધિપતિ ભગવાન્ પુરુષોત્તમને નમસ્કાર હો. હું એમને માટે આ હવિષ્યનું હવન કરી રહી છું" આ મન્ત્ર બોલી અગ્નિમાં બાર આહુતિઓ આપે॥7-8॥
સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનાર લક્ષ્મી અને વિષ્ણુ બનનેને પ્રેમવડે સારી રીતે પૂજે જેથી સર્વ સમ્પત્તિની ઇચ્છા હોય તે સફળ થાય॥9॥
ભક્તિથી નમ્ર અન્ત:કરણવડે પૃથ્વી ઉપર દણ્ડવત્ પ્રણામ કરે કારણ કે માત્ર તે બનને સમસ્ત મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા અને શ્રેષ્ઠ વરદાની છે. દશ વાર પૂર્વોક્ત મન્ત્રનો જપ કરીને પછી

ફરી આ સ્તોત્રનો પાઠ કરે॥10॥

હે લક્ષ્મી નારાયણ! આપ બનને સર્વ વ્યાપક અને ચરાચર જગતનું પરમ કારણ છો, આ લક્ષ્મીજી આપની માયાશક્તિ છે. તે સ્વયં અવ્યક્ત પ્રકૃતિ પણ છે. કોઈથી ન જિતાય તેવી માયાશક્તિ છે॥11॥

એના અધીશ્વર સાક્ષાત્ પરમ પુરુષ આપ છો. આપ સર્વ યજ્ઞરૂપ છો તો આ છે યજ્ઞક્રિયા. આપ ફલના ભોક્તા છો તો આ છે એને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા॥12॥

માતા લક્ષ્મીજી ત્રણેય ગુણોની અભિવ્યક્તિ છે અને આપ એને વ્યક્ત કરવાવાળા અને એના ભોક્તા છો, આપ સમસ્ત પ્રાણીઓના આત્મા છો અને લક્ષ્મીજી શરીર, ઇન્દ્રિય અને અન્ત:કરણ છે. માતા લક્ષ્મીજી નામ અને રૂપ છે અને આપ નામ અને રૂપ બનનેના પ્રકાશક તથા આધાર છો॥13॥

પ્રભો! આપની કીર્તિ પવિત્ર છે. આપ બનને ત્રિલોકી કે વરદાની પરમેશ્વર છો. તેથી મારી મોટી-મોટી આશા-અભિલાષાઓ આપની કૃપાથી પૂર્ણ હો॥14॥

હે પરીક્ષિત! એવી રીતે લક્ષ્મી સહિત ભગવાનની સ્તુતિ કરી ધરેલ ભોગને ત્યાંથી ખસેડી દેવને આચમન કરાવી બાકી રહેલ સેવા કરવી॥15॥

પછી ભક્તિભાવવડે મનને નમ્ર કરવું. પછી એની સ્તોત્રવડે સ્તુતિ કરવી. યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટને સૂંઘી ફરી ભગવાનની પૂજા કરવી॥16॥

મહાપુરુષનું ચિત્તમાં ધ્યાન કરી પતિને સાક્ષાત્ ભગવાન્ સમજી પરમ પ્રેમથી એને મનગમતી વસ્તુઓ તેની સેવામાં હાજર કરે. પતિ પણ પત્નીમાં પ્રેમ રાખી એનું મન જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરે અને નાનાં-મોટાં કર્મમાં પત્નીને સાથે રાખે અને તેને મનગમતી નાની-મોટી વસ્તુઓ લાવી આપે॥17॥

હે પરીક્ષિત! પતિ-પત્નીમાંથી એક પણ કોઈ કામ કરે તો એનું ફલ બનનેને મળે છે તેથી જો પત્ની (રજો ધર્મ આદિ સમયે) આ વ્રત કરવા અયોગ્ય હોય તો તે ખૂબ એકાગ્રતા અને સાવધાની થી પતિએ જ એનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ॥18॥

આ ભગવાન્ વિષ્ણુનું વ્રત છે. એનો નિયમ લઈ વચમાં ક્યારેક છોડી દેવું ન જોઈએ. જે કોઈ આ વ્રત લે તે રોજ બ્રાહ્મણ તથા સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓની પુષ્પ, માળા, ગન્ધ, ભોજન તથા આભૂષણ વગેરેથી સ્નેહપૂર્વક પૂજા કરી એક વર્ષ નિયમિત રહે॥19॥

દેવને એને સ્થાને પધરાવી દે, વિસર્જન કરી દે પછી નૈવેદ્ય એની પાસેથી લઈને સર્વ કામનાની પૂર્ણતા તથા આત્માની વિશુદ્ધિમાટે એનું ભક્ષણકરે॥20॥

ઉપર કહ્યા તેવા વિધિથી બાર માસ એટલે એક વર્ષ સુધી માગસરની સુદ એકમથી આરમ્ભીને કાર્તિક વદ અમાસ સુધી પતિનું વ્રત રાખી સ્ત્રી ઉદ્યાપન સમ્બન્ધી ઉપવાસ તથા પૂજન આદિ કરે॥21॥

બીજે દિવસે પ્રથમની પેઠે સ્નાન કરી કૃષ્ણની પૂજા કરી દૂધમાં રાંધેલા ઘીવાળા હવિષવડે સ્ત્રીનો પતિ બાર આહુતિનો હોમ કરે॥22॥

બ્રાહ્મણ પ્રસન્નતાથી આશિષ આપે તેનો આદર કરે. ભક્તિભાવ પૂર્વક મસ્તક નમાવી એમના ચરણોમાં પ્રણામ કરી એમની આજ્ઞા લઈ ભોજન કરે॥23॥

ત્યાર બાદ પહેલા આચાર્યને ભોજન કરાવી, પછી મૌન ધારણ કરી ભાઈ-બન્ધુઓની સાથે પોતે ભોજન કરે ત્યાર પછી હવનમાંથી બચેલી ઘૃત્ત-મિશ્રિત ખીર પોતાની પત્નીને આપે. એ પ્રસાદ સ્ત્રીને સત્પુત્ર અને સૌભાગ્યનું દાન કરનાર હોય છે॥24॥

આ વ્રત વિધિ સહિત કરે તો પુરુષ ઇચ્છિત ફળને અહીં જ મેળવે છે. સ્ત્રી આ વ્રત કરવાથી સૌભાગ્ય, લક્ષ્મી, સન્તાન અને પતિ નું દીર્ઘાયુષ્ય, યશ, ઘર વગેરેને પ્રાપ્ત કરે છે॥25॥

આ વ્રતનું આચરણ કરનારી ક્ધયાને સમસ્ત શુભ લક્ષણવાળો પતિ મળે છે અને વિધવા આ વ્રતથી નિષ્પાપ થઈ વૈકુણ્ઠ જાય છે. જેનાં બાળકો મરી જતાં હોય તે સ્ત્રી આના પ્રભાવથી ચિરાયુ પુત્ર પ્રાપ્ત કરે છે. ધનવતી પણ અભાગિણી સ્ત્રીને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કુરૂપ સ્ત્રીને શ્રેષ્ઠ રૂપ મળી જાય છે. રોગી આ વ્રતના પ્રભાવથી રોગમુક્ત થઈ જાય છે એટલું જ નહિ પણ એનું શરીર અને ઇન્દ્રિયો સુદૃઢ અને સુગઠિત બને છે. જે મનુષ્ય માનલિક શ્રાદ્ધ કર્મમાં આનો પાઠ કરે છે એના પિતર અને દેવતાને અપાર તૃપ્તિ મળે છે॥26-27॥

તુષ્ટા: પ્રયચ્છન્તિ સમસ્તકામાન્ હોમાવસાને હુતભુક્ શ્રીર્હરિશ્ચ
રાજન્ મહન્મરુતાં જન્મ પુણ્યં દિતેર્વ્રતં ચાભિહિતં મહત્તે॥28॥

અગ્નિ, લક્ષ્મી અને ભગવાન્ હરિ હોમ થયા પછી પ્રસન્ન થઈ વ્રતવતીની સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરે છે. હે રાજન્! આ મરુતોનો આદરણીય જન્મ અને પવિત્ર એવું દિતિનું વ્રત તમે પૂછેલાં તે મેં તમને કહી સંભળાવ્યાં॥28॥

ઇતિ શ્રીભાગવત ષષ્ઠસ્કંધમાં (ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણનો બીજો પુંસવન વ્રતવિધિ નામનો) "પુંસવન વ્રત ક્યારે અને કેમ કરવું એનો સવિસ્તાર વિધિ" ઓગણીસમો અધ્યાય સમ્પૂર્ણ થયો.

ષષ્ઠસ્કંધ સમ્પૂર્ણ